

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

HATVANHARMADIK ÉVFOLYAM

DR. HAHN ISTVÁN és DR. SCHEIBER SÁNDOR
TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTI

DR. LÖWINGER SÁMUEL

BUDAPEST, 1946.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

HATVANHARMADIK ÉVFOLYAM

DR. HAHN ISTYÁN és DR. SCHEIBER SÁNDOR
TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTI

DR. LÖWINGER SÁMUEL

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST, 1946.

TARTALOM.

	lap
Scheiber Sándor: Löw Immanuel	1
Eugen Frenkel: Bibliographie der Schriften Immanuel Löws	6
Vidor Pál: Löw Immanuel és a budai község	12
Bakonyi József: A héber hangtan befolyása a jidis nyelvre	23
Bernáth Miklós: עולם הבא Túlvilág a Bibliában	27
Béla Bernstein: Die Anfänge der Judengemeinde in Nyíregyháza	51
Cselényi Imre: A provisorium korának zsidó művészei a napisejtő tükrében	63
Fényes Mór: Dogmatikai állásfoglalás az imaformulákban	66
Fokos-Fuchs Dávid: Jelentéstani analógiák	74
Friedman Dénes: A zsidó tudomány száz éve	80

Héber rész.

3	שמואל חיים בירנפלד: ברבת אברהם חיים
5	צבי בלש: מבוא לחקירת עקבות החדשים של התישבות היהודים בפלשתינה

LÖW IMMÁNUEL.

Löw Immánuel ma 90 éves lett, de a magyar-zsidó tudomány eddig elmulasztotta méltó módon hódolatát nyilvánítani a „földkerekség legtudósabb papja” előtt (Blau Lajos jellemezte így), aki a magyar zsidóságnak egymaga is világhírt szerzett. Pedig a babérokkal különben nem vagyunk fukarok, csak az azokra érdemesektől sajnáljuk. Ennek a szomorú igazságnak épp Löw Immánuellel kapcsolatban már Móra Ferenc adott kifejezést. Hadd örökössük meg ezt a ragyogó írást Löw Immánuel Emlékkönyvének élén. A nagy szegedi író egy génuai könyvkereskedővel folytatta az alábbi beszélgetést:

„— Hát valami magyar író ismernek-e itt? — kérdeztem nem nagyon kíváncsian, csak éppen, hogy a szó több legyen vele. Tudom én azt úgyis, hogy csak bolondítottuk mink magunkat azzal, mintha valahol számontartanának bennünket a világ boltjában.

Signore Naldi egy kicsit följebb tolta a pápaszemét a homlokán, azután igent bólintott.

— Hogyne, éppen most jött meg Leipzighől a Löw főrabbi könyvének a második kötete.¹ Tetszik ismerni?

Azzal elélem teszi a *Die Flora der Juden* második kötetét, amely a *Pedaliaceae*-ktől a *Zygophyllaceae*-kig ismerteti a füveket és fákat, a bokrokat és virágokat, amelyek az örökkévalóságig illatozni fognak az emberiség szent könyveiben. Hatodfélszáz oldalas könyv, kezdődik a *szezam*-mal, a *pun sisim*-mel, az ősi Babilon misztikus növényével, amely Ali babának megnyitotta a negyven rabló kincses barlangját és végződik az *arameus sabbará*-val, a *Peganum harmala*-val, amelynek egy-két bokra a török hódoltság hagyatékául ma is él még a Gellérthegyben, ha meg nem halt azóta, mióta én láttam. A talmud és a biblia növényeinek a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botanikai, nyelvészeti és kultúrtörténeti monográfiája ez a könyv. Kertté elevenítése a legősibb herbáriumnak, amelyen mindmáiglan érzik az Isten kezének szentsége, aki még akkor konzerválta azt az emberek fiainak számára, mikor a maga fiainak érezte őket.

— No, ugy-e, hogy van itt magyar író is? — néz rám elismerést várva Naldi úr, míg elélem teszi a tavaly megjelent harmadik² kötetet is, amely elsőnek jelent meg s nekem is megvan otthon.

De én csak hallgatagon dobolok a két súlyos volumenem, amelyet elsőrendű kiállításban, nyilván óriási költségen adott ki a leipzigi cég, az amerikai Kohut-alapítvány kamataiból. A zsidók flórájáról szól, Nöl-

¹ Helyesen: a harmadik.

² Pontosabban: a második.

deke és Schweinfurth uraknak van ajánlva és az első oldalon a bécsi H. P. Chajes mond mélyeséges halát a tudomány minden barátja nevében a könyv megjelenéséért a Kohut Sándor leszármazottjainak, aki főlegyházi zsidógyerekből lett Newyork rabbijává és a biblia-tudomány nemzetközi nagyságává. Olyan könyv, amelyet a világon mindenütt forgatni fognak mindazok, akik botanikával, vagy keleti nyelvészettel, vagy biblia-tudománnyal foglalkoznak s csupa olyan név, a szerzőt is beleértve, amelynek viselői közül minálunk egyet se eresztene tudományos pályára a numerus clausus. És ezt vállalam én magyar könyvnek és kérkedjem vele, hogy ezt az én földim írta, a szegedi zsidópap, a könyvek és virágok nagyszerű öreg embere?

Nem tagadhatom le, mert benne van az előszóban, röviden, lapidárisan, történelmi hűséggel. Ez a könyv, dologtevő esztendőök hosszú sorának koronája, íródott Szegeden, még pedig tizenhárom hónapon keresztül, 1920 április 23-tól 1921 június 11-ig vizsgálati fogságban, amit a külföld tudós világa nyilván csodálkozva vesz tudomásul. Mert a börtön magányát, amelyet csak az ör lépte és a kulcsok csörömpölése zavarnak, általában nem sorolják az ihlet forrásai közé. Csak a legfegyelmesebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a conscia mens recti képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az uccáról beleskelődő gyűlölet komor árnyait és a rabság megállott mutatójú óráiban szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmazói egy napos penészek se lehetnek.

Naldi úr valami Rivista-t is mutogat nekem, amelyben egy olasz akadémikus éppen most ír a szegedi főrabbi könyvéről és azt kérdi tőlem, hogy ugyebár a dottore Löw is akadémikus?

— Hogyne. — hazudom neki fanyalogva és arra gondolok, hogy nem az és ha az lett volna is, bizonyosan kizárták volna. Azután fogom a kalapom, mielőtt megkérdezhetné az olasz, hogy hát Magyarországon mit szólnak a dottore Löw könyvéhez? Mert több már esztendejénél, mikor az első kötet megjelent belőle, de egy sor ismertetés nem sok, magyar nyelven annyit se olvastam róla.³

*

Löw Immanuel 90. születése napján egy darab élő történelem előtt tisztelgünk. Születése a Bach-korszakra esik (1854). Hetven éve, hogy első beszédét elmondotta a szegedi zsinagógában,⁴ ez egyben első nyomtatásban megjelent írásműve is. 90. születésnapja egybeesik tehát írói munkásságának hét évtizedes fordulójával is. Ebben a beszédben, amelyet Löw Lipót a „legtisztább atyai boldogság érzésével”⁵ hallgatott, így fohászkodik a fiatal rabbijelölt: „Adj Uram erőt, hogy ne fáradjak el igéd kutatásában és hirdetésében, mert igéd tanít meg

³ Pálmák és pályák. Világ. XVI. 1925. 99. szám (május 3). Újból lenyomatva Beszélgetés a Irdetoronnyal c. kötetben. Budapest, Genius-Lantos kiadás. 123–126. Kivonatát adja: Goitein György, MZsZ. LII. 1935. 54–55.

⁴ „Ea est idején világosság támadt!” Ünnepi beszéd, tartotta a szegedi zsinagógában 1874 (5635) Sátoros Ünnepén Löw Immanuel. Szeged, 1874; újból: Löw Immanuel beszédei. Szeged, 1900. 249–261.

⁵ Löw Immanuel: Búcsúszavak. Löw Lipót végtisztessége. Szeged, 1876. 27.

bennünket élni és halni.” A Gondviselés kegyelméből hetven év után fáradhatatlanul kutatja és hirdeti Isten igéjét. 1881-ben terjeszti be doktori értekezését (Aramäische Pflanzennamen. Leipzig, 1881.) a lipcsei egyetem filozófiai fakultásához és H. L. Fleischer, a mult század vezető orientalistája, úgy nyilatkozik róla, hogy Chwolsohn Ssabier-je óta ilyen tudós disszertációt nem olvasott.⁶

1927-ben a magyarországi kongresszusi zsidóság első felsőházi képviselője lesz s még tisztsége idején szűnik meg az izraelita hitfelekezel felsőházi képviselete. Első prédikációja hatvanadik fordulóján azonban ezeket mondotta: „A multak kőrös, feledkező tarlójára jár az öregek melázó emlékezése: tarlózgat, kocsánóz, böngész, bilingérez. Nem néz már a jövőbe, de nem mond le soha az ígeszülte reményről, hogy est idején világosság támad!”⁷

*

Hódolunk a 90 esztendő tudós előtt. Külön hely illeti meg őt tudományunk történetében mint irányítót és ösztönzőt. Nem volt soha katedrája — bár hivatá többfelé is külföldről⁸ —, nem voltak tanítványai, de a vidéki város csöndes paplakának íróasztala mögül messzibbre hangzott a szava, mint bármely katedráról és munkáival, leveleivel több tanítványt nevelt, mint sok más tanár. Elég átolvasnunk írásainak jegyzékét,⁹ hogy képet nyerjünk, milyen jelentős irodalmi vállalkozások indultak meg, vagy készültek el Löw kezdeményezésére, segítségével, jegyzeteivel, ellenőrzésével, átdolgozásában. A sok mű közül emlékeztünk itt adalékaira a Gesenius-szótár 9. és 10. kiadásához, Krausz Sámuel Griechische und Lateinische Lehnwörter-hez és a neki dedikált Talmudische Archäologie-jához, vagy a Theodor-Albeck kiadta Berésit Rabbá-hoz. A jeruzsálemi Héber Egyetemnek Löw 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségén ezért méltán nevezhette őt Klein Sámuel „a felnövő tudós nemzedék nevelője”-nek.¹⁰ Tény, hogy reália-kutató munkái Palesztinában iskolát teremtettek. A mások irodalmi törekvéseinek gondozását előbbreválónak tartotta a magáénál, amelyek a szegedi hitközség nagyméretű papi munkájának pihenő óráiban nyithatták csak virágjukat. „Meine wissenschaftlichen Arbeiten sind einm mühevollen Amte abgerungen” — írja a Die Flora der Juden II. kötetének előszavában. Ha vizsgálati fogságának tizenhárom hónapja nem kényszeríti hivatalos teendői szüneteltetésére, félévsvázados tudományos adalgyűjtését aligha tudta volna tető alá hozni. A Die Flora der Juden négy kötetének megírása és sajtó alá rendezése így is újabb évtizedbe telt.

Élete e főművében a keleti nyelvészet segítségével, a botanika eszközeivel feltárja és Linné rendszerében bemutatja a Szentírás, a talmud és a középkori zsidó irodalom növényvilágát; megfajti a bennük

⁶ Löw: Die Flora der Juden. II. Wien und Leipzig, 1924. IX.

⁷ Kétszáz beszéd. I. Szeged, 1939. 213–214.

⁸ Önéletrajzában (Egyenlőség. XL. 1921. 14. szám) felsorolja. Ennek alapján Sós Endre: Zsidók a magyar városokban. Libanon kiadás. 1941. 76.

⁹ Eugen Frenkel, MGWJ. LXXVIII. 1934. 236–255.

¹⁰ U. o. 256.

található növényneveket; vizsgálja szerepüket és jelentőségüket a zsidóságban: halachában, rítusban, aggádában, folklórebán, orvostudományban, héber költészetben (ilyenkor a megfelelő sorokat *saját* műfordításában adja), családnevekben, szépművészetben stb.; továbbá zsidók szerepét az egyes növények termesztésével és terjesztésével kapcsolatban az idők során. Ez a kerete az egyes fejezeteknek, — mondhatni: az egyes monográfiáknak. Ezen belül azonban munkájának szinte minden lapján találhatók példák szerencsés szövegre, szellemes tözonoztásra, találó szentírásmagyarázatra. Ludwig Köhler tömören jellemezte a Florát: „Die Flora der Juden ist ein erstaunliches und wunderliches Werk, an Stoff ein Ozean, an philologischem Wissen ein Mirakel, an systematischem Aufbau ohne Tadel, an beziehungsweisen Mitteilungen aus der Volkskunde, Heilkunde, Sinnbilderwelt der Dichtung des Judentums gleich einem alten Riesenschloss mit immer und immer neuen Wandeltreppchen oder dem überraschenden Ausblick auf eine unvermutete Flucht von Gemächern und Räumen.“¹¹ Voltak természetesen Löwnek is előmunkásai az utolsó két évszázadban,¹² de neki sikerült végleg meghódítania ezt az őserdőt a kultúra számára. Művével nem csupán a zsidó tudományt gyarapította, hanem új területet szerzett a reáliák történetének és az egyetemes kultúrtörténetnek.

Hasonló módszerrel dolgozza fel Löw a zsidó állat- és ásványvilágot. Előbbi művéből számos fejezet látott napvilágot — különösen emlékkönyvekben — az 1906–1935 években, azontúl az ilyen gyűjtőmunkákba a Mineralien der Juden-ból ad közre egy-egy fejezetet, legutóljára az aranyról és ezüstről küldött hatalmas tanulmányt a Leo Baeck 70. születésnapjára készülő jubiláris műbe. Fontos feladat volna ezeket a szélszórta megjelent tanulmányokat összegyűjtve kiadni két kötetben.

Meg kell emlékeznünk Löw Immanuel sokirányú tudományos érdeklődési köréből még egyről: a folklórhoz való vonzódásáról. Kifejezésre jut ez növény-, állat- és ásványtani kutatásaiban is, amelyekben legtöbbször külön fejezettel szerepel a folklóre. Önálló tanulmányokban dolgozza fel a zsidó irodalom adatait a csókról,¹³ az újakról¹⁴ és a könnyről.¹⁵ Löw érdemének kell betudnunk azt is, hogy Löwinger Adolf, szegedi rabbi, a folklóre eredményes munkása lett.

*

Tisztelgünk az irányban és termékenységekben egyedülálló nagy magyar-zsidó prédikátor előtt, aki hét évtizedes papi pályáján változatlanul hirdette és megvalósította a régi aggádai derásák követését. „Amít Zuz Gottesdienstliche Vorträge der Juden-nak nevezett alapvető, híres

könyvében, az a formában és tartalomban zsidó hitszónoklat.“¹⁶ Ő maga jellemezte legjobban beszédeit: „Megkísértette tömör, szobros szabású szóval hirdetni az igét és megtalálni a jelen tükröződésének megértését a multnak szent ígéjében.“¹⁷ És a régi foglatatba beleért helven év minden eseménye, problémája, színváltása, s a régi foglatatba beleismult örök-ülő lelkének szűrőjén keresztül az új idők új szelleme. Irodalmi eseményekké emelkedtek Adár hetedik emlékbeszédei, amelyek 1940-ig az év zsidó történetét adták kopjafákon. Emlékbeszédeit bevezető — leginkább a püjotokra emlékeztető — cizellált héber verseit Palesztinában külön kis kötetben tették közzé.¹⁸

*

Többször történt már kísérlet arra, hogy Löwöt Emlékkönyvvel tisztelje meg a tudós világ. 1914-ben nagynevű orientalisták: Barth, Bezold, Elbogen, Goldziher, Mittwoch és Nöldeke készítettek elő Emlékkönyvet Berlinben Löw 60. születésnapjára.¹⁹ Löw értesülvén róla — a háború követelte jelentősebb kötelességekre hivatkozva — elhárította magát. Ebben az esztendőben barátai és tisztelői közül — különböző folyóiratokban — mégis nem egy ajánlotta dolgozatát az ünnepelel tudósna.

1927-ben a közeledő 75. születésnapra Blau Lajos és Heller Bernát terveztek jubileumi kötetet. Közreadom itt Löwnek Hellerhez intézett levelét, amelyből kitűnik a jubilánsnak ismételt szabadkozása (1927. X. 14.):

„Véletlen megtudtam h. k. gyűlésünk meghívójából, hogy nekem szóló Festschrift terveznek. Dr. Biedl úr szavaiból úgy értem, hogy Önök a kezdeményezők. Nagyon kérem Önt is, a rektor urat is, tegyenek le erről a szándékról. Sok okom van reá, hogy ne kérjek e szép megtiszteltetésből, de nem részletezem, csak nagyon kérem, hárítsa el rólam ezt a serleget. Az a körülmény, hogy nem kívánom a Festschrift létrejöttét, nem von le abból a hálás érzésből semmit, amellyel a kezdeményezőknek tartozom.“

1934-ben végre megjelent a 80. születésnapra egy Emlékkönyv Boroszlóban, mint a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums ünnepi száma²⁰ a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, a Szegedi Izr. Hitközség és az Alexander Kohut Memorial Foundation támogatásával. Külföldön jelent meg a kötet, bár munkatársai jórészt magyarok, vagy magyar származásúak voltak.

Magyarországon most első ízben jelenik meg ünnepi kötet Löw Immanuel tisztelőire. A kötetet megboldogult Heller Bernát professzorral való társszerkesztésben akartuk kiadni. Hozzá írt levelei és lapjai 1942. IX. 24-től állandóan ébrentartják az Emlékkönyv dolgát. Utolsó látogatásomkor halálós ágyán még átnézte a munkatársakhoz küldendő felszólító leveleket. Amikor tehát útjára bocsájtjuk a magyar-zsidó tudomány Löw iránti hódolatának első üthő megnyilvánulását, kegyelettel emlékezzünk meg Heller Bernátról, Löw „legmeghíttebb barát“-járól,²¹ akinek meleg érdeklődésével és szellemi támogatásával indultak meg ennek az Emlékkönyvnek munkálatai.

Dunaföldvár, 1944. I. 20.

¹⁶ Löw, A. Budapesti Izr. Hitk. Ért. XXII. 1934. 7. szám.

¹⁷ Kétszáz beszéd. I. 214.

¹⁸ רשימות מכתמים ומכתוב מאת ליבש לער ובנו עמנואל. Jeruzsálem, 1937.

¹⁹ Löwinger Adolf, Magyar Izrael. VII. 1914. 46.

²⁰ LXXVIII. 1934. 1–256.

²¹ Löw levele Heller Bernátnak 1943. III. 1-ről.

¹¹ Ludwig Köhler: Immanuel Löw. Neue Zürcher Zeitung, 1934. Jan. 21.

¹² Jávorka: Vorgänger der „Flora der Juden“. MGWJ. LXXVIII. 1934. 232–236.

¹³ A csók. Szeged, 1882. Németül is: MGWJ. LXV. 1921. 253–276., 323–349.

Magyarországon még Solymossy Sándor foglalkozott a tárggyal folklórisztikus szempontból. Lásd értekezését: A csók eredete. Ethnographia. XXXIX. 1928. 71–82., 190–191.

¹⁴ Die Finger in Literatur und Folklore der Juden. Kautmann-Gedenkbuch. Breslau, 1900. 61–85.

¹⁵ Tränen. Chajes-Gedenkbuch. Wien, 1933. 96–148.

BIBLIOGRAPHIE DER SCHRIFTEN IMMANUEL LÖWS.

— Ergänzung und Fortsetzung —

Die folgende Zusammenstellung ist eine Ergänzung und Fortsetzung der Bibliographie, die in der „Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstage“ (1934 M. und H. Marcus, Breslau), in einem Sonderheft der Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums erschien, darum fahren wir hier mit der dort begonnen Nummerierung der einzelnen Schriften fort.

Ergänzungen

1886.

387. Löw és Kulinyi: Válasz. MZsSz 2, 118.
388. A 90-edik zsoltár, Mózesnek imája — Isten emberé. Protestáns Pap 39 f.
389. A 121. zsoltár, Protestáns Pap 359.
390. A Chevre kadosák eredetéről. (Mutatvány Löw-Klein: „A szegedi Chevre Kadisa 1787-től 1887-ig” c. műből.) E-g 51.

1887.

391. Juda Halévi פנחס. Fordítás. MZsSz 358 f. Kirjath Sefer 15: 362.

1888.

392. Jelentés a szegedi kir. ker. börtönben letartóztatott zsidók lelki gondozásáról az 1887-edik évben. MZsSz 313 f.
393. A szervezés. MZsSz 167—172, 217—222.
394. A kúria és a rabbiképesítés. E-g 14.
395. Perls Armin: Ünnepi és alkalmi prédikációk. Első kötet. Ünnepi prédikációk. Szekesfehervár 1888. E-g 15.
396. A pesti iskolai felügyelő E-g 17.
397. Még egyszer: Cultusminister és akadémiai elnök. E-g 26.
398. Az új rendelet. E-g 26.
399. Quid nunc? E-g 27.
400. Az országos szervezés és a felekezeti tanügy. E-g 27.
401. A szervezés és az orthodoxia. E-g 29.
402. Kell-e zsidó iskola? (Egy kis statisztika.) E-g 30.
403. A szervezés és a rabbiképesítés. E-g 32.
404. A pesti zsidó anyakönyvvezetés. E-g 36.
405. Tűnő a lét. (Vers Hagenbach K. R. német eredetjén után) Protestáns Pap 185 f.
406. Egy pár megjegyzés. Protestáns Pap 212.
407. Defectus totalis praepitii. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Z. f. Ethnologie-Beilage. XX. 126 ff.

1889.

408. A trónörökös halálára. E-g 5.
409. Hochmuth Abraham. E-g 23.
410. Iskolai értesítők. E-g 27, 28, 29.
411. Az Izs. országos iroda válasza. E-g 45.
412. Szemelvények a zsoltárokból és Jeremiás siralmaiból. Sz. S. 15. 8°.

1890.

413. Iskolai értesítők. E-g 31, 32, 33.
414. A vásárhelyi eset. E-g 47.

1892

415. Praecedensek. E-g 4.
416. A makói zsidó hitközség történetéhez. E-g 45.

1893.

417. Március 15. Prédikáció. E-g 12.

1895.

418. Az aradi „áldás”-ról. Memorandum. E-g 46.

1896.

419. Beszéd az országos értekezleten. Neudruck von Nr. 93. in E-g 46.
420. A horgosi vásártéren elmondott ünnepi beszéd. Prédikáció. E-g 19.
421. A szegedi zsidó népiskola. (Barna és Csukási: A magyar-zsidó felekezeti elemi és polgári iskoláinak monográfiája. II. kötet. Budapest 1896. 3—24 lap, nagy 8°).

1900.

422. Spajzoltam egy liblit. Magyar Nyelvőr 576.

1903.

423. Templomszentelő. Neudruck von Nr. 129. in Szegedi zsidó népiskola értesítője. Sz. p. 3—9.
424. Tájéktész. Magyar Nyelvőr 569.

1904.

425. „Köz” összetételei 1790—1863. Magyar Nyelvőr 157 f.

1905.

426. Erzsébet. Gábel Gyula: Erzsébet királyasszony emlékének c. műben. Budapest. S 116.

1913.

427. A gyengeelméjűek osztálya. A gyermekvédelem lapja c. folyóiratban. Budapest 238 f.
428. Magyarázatok. Magyar Nyelvőr 379.

1914.

429. Sirversek a szegedi zsidó temetőből. Mult és Jövő S 38 f.
430. Oroszlán Judaeus. Magyar Nyelvőr 34.

1916.

431. Eötvös Károlyról. E-g 28.
432. Megjegyzések. Magyar Nyelvőr 86.
433. Tájszók. Magyar Nyelvőr 134.
434. Az ikerszók „b” hangú képzése. Magyar Nyelvőr 409 f.
435. Szögek. Magyar Nyelvőr 415 f.
436. A király. Két emlékbeszéd. Neudruck der Nummern 167—168. Sz. 15 S.

1917.

437. A korona. Prédikáció. Neudruck von Nr. 273. Sz. 7 S.
 438. Goldziher dékán. E-g 23.
 439. Tájszokról. Magyar Nyelvőr 294 f.

1918.

440. Iljü királyunk. Prédikáció. Neudruck von Nr. 287. Sz. 4 S.
 441. Güdemann. E-g 32.
 442. Vások rá a foga. Magyar Nyelvőr 241.

1920.

443. A hazaszeretetről. E-g 18.
 444. A magyar nemzet örök. E-g 18.
 445. L. I. beszédeiből. Közl. Venetiánér Lajos. E-g 19. 20.
 446. Hazaszállnak... Prédikáció. E-g 40.
 447. A címer. Prédikáció. Mult és Jövő 18.

1921.

448. Önéletrajz. E-g 12.
 449. Heller Odön. Gyászbeszéd. Mult és Jövő 38.
 450. Ki volt Goldziher Ignác? E-g 46.
 451. Fohász a zsidóságért. Zsidó Szemle 48.

1922.

452. Sevőosz. Prédikáció. Mult és Jövő 22.
 453. A szép ismeretlenhez. Alexander Blocktól. Műfordítás. Mult és Jövő 40. 41.
 454. Beöthy Zsolt. Emlékbeszéd. Neuabgedruckt in Mult és Jövő 43.

1923.

455. Madách. Emlékbeszéd. Neuabgedruckt: D-g 29. VII. 1934.
 456. Ünnepi búcsúbeszéd a szegedi zsidó iskola három tanítójának nyugdíjba vonulása alkalmából. Izr. Tanügyi Értesítő 141 f.
 457. Sorjáz. Magyar Nyelvőr 90.
 458. Ad vocem magvaváló. Magyar Nyelvőr 67.

1924.

459. A szegedi emléktáblák. Feliratok és emlékbeszéd. Mult és Jövő 16 ff.

1925.

460. Emléksorok. A pápai izr. nőegylet százéves jubiláris emlékalbuma. Pápa 45.
 461. Emléksorok. Izr. Tanügyi Értesítő 8.
 462. A temetői felirat. Fordítás. Mult és Jövő S 78.

1926.

463. דונמאות. Festschrift zu Ehren Ludwig Blau. Wien. 195 f.

1927.

464. Mezey Ferenc. Országos Egyetértés.
 465. Dr. Fischer Gyuláról. Országos Egyetértés 20.
 466. Beszéd a felsőházi mandátum átnyújtásakor. E-g 4.

1928.

467. Ben Jehuda, Millon, Band VII. OLZ 4.

468. Adar hetedik emlékbeszéde Chajes bécsi főrabbirol. Zsidó Szemle 6.
 469. L. I. Adar hetedik beszédéből. Országos Egyetértés 13–14.
 470. Niszán. Prédikáció. Országos Egyetértés 13–14.
 471. Beszéd a Felsőházban. E-g 11.
 472. Mezey Ferencről. Mult és Jövő 138.
 473. Ellenhatás. Prédikáció. Mult és Jövő 243.
 474. Olvasás közben. Magyar Nyelvőr 64.

1929.

475. A szegedi 50 év. Jubileumj beszéd. A Szegedi zsidó hitközség évi jelentése. Sz. p. 7. 12–14.
 476. A szegedi árvíz. Prédikáció. Országos Egyetértés 13.
 477. Baracs Károly. Héber és magyar sírvers. A budai izr. hitközség értesítője 6.
 478. Felsőzálás a Jewish Agency ülésén Zürichben. Országos Egyetértés 32.
 479. Ludwig Blau-Festschrift. OLZ 754.

1930.

480. A mi fásításunk. Prédikáció. Mult és Jövő S 9.
 481. Semini. Prédikáció. Mult és Jövő 209.
 482. French Glosses in the Commentaries of Rashi. J.Q.R. N.S. XXI. 327 f.

1931.

483. דמנות in dem Papyrus von Elephantine. WZKM 415 f.
 484. Pészach. Ima. Zsidó Szemle.

1932.

485. Emlékbeszéd Seltmann Lajos felett. Seltmann Lajos főrabbi emlékezete. Szeged 31 ff.
 486. Bevezető Tardos-Taussig Armin: Jelképes síremlékek c. füzetéhez. Szeged, 3 f.
 487. Kínai költőkből. Műfordítás. Mult és Jövő 70.

1933.

488. Pészach. Ima. A budai izr. hitközség értesítője. 3 f.
 489. Zsongit. Magyar Nyelvőr 125.
 490. Adás-vétel. Magyar Nyelvőr 130.

Neuerscheinungen

1934.

491. Hat javunk. Adar hetedik emlékbeszéd 5694. Szeged. 16 S.
 492. Lissa. Ein Bruchstück aus meiner Fauna der Juden. MS 271 ff.
 493. Hősök ünnepe. 1934. V. 27. Egyetemzáró. 1934. V. 29. Sz. 8 S.
 494. Tanévzáró. 1934. VI. 24. Sz. 2 S.
 495. J. keznico. Deutsch-Hebräisches Wörterbuch. MS 78: 374.
 496. Madách. Emlékbeszéd. Siehe Nr. 312. Neugedruckt D-g 29. VII.
 497. Szín és valóság. Az ember tragédiája első Dóm-téri előadásának napján
 1934 VIII. 4. Berichtigter Abdruck aus D-g 2 S.
 498. Blume auf Gräbern. Nachtrag zu Flora 4, 340. Z.f.d.G.d. Juden in Deutschland 5: 252.
 499. Hatvan év. Sz. 1 S.
 500. Vallomás. Mult és Jövő 25: 102.

1935.

501. A hatvanadik év ünnepei. Sz. 1935. 34 S.
 502. Hét oszlop. A szegedi zsidó nőegylet centennáriuma 1935. II. 24. Sz. 8.
 S. Neuabgedruckt: Zsidó Szemle 1. III. 1935.

503. *Élők*. Adar hetedik emlékszed 5695. Sz. 16 S.
 504. Das Salz. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Jewish Studies in Memory of George A. Kohut. New York. 34 S.
 505. *עזוב אדרנסון* MS 79: 55 f.
 506. Rambam (és) Mózes. Sz. 16 S.
 507. Notizen zu Realien bei Maimuni. MS 79: 159–164.
 508. Wimmer Fülöp. 1935. V. 26. Sirköavató. Sz. 8 S.
 509. Virág és vallás. 1935. VI. 8. Sz. 8 S.
 510. A hatvanadik jahrzeit. Sz. 3 S.
 511. Dalos karmester. Sz. 2 S.
 512. Der Badeschwamm. Ein Kapitel aus meiner Fauna der Juden. MS 79: 422–431.

1936.

513. Nyolc zsoltárvers. Adar hetedik emlékszed 5696. Sz. 20 S.
 514. *Hitünk gyökérszála*. Sz. 12 S.
 515. *Hakóhol*. 1936. VI. 11. Sz. 10 S. Nochmals erschienen: A XXII. izr. községkerület 1936. VI. 11. közgyűlésének jegyzőkönyve. Sz. p 4–12.
 516. Bodenheimer, Animal Life in Palestine. Jerusalem, 1935. MS 80: 297–300.
 517. *Ha-iddana*. Off-print from Hebrew Union College Annual. Volume XI. 193–206.
 518. Ein neues Lehnwort aus dem Griechisch-Lateinischen (trulla). MS 80: 362.
 519. *Ósámná*. 1936. IX. 26. Sz. 8 S.
 520. Kun Izidor dr. Gyászbeszéd. SzN 1936. X. 30. I Kolumne.
 521. Ein Lösungsversuch *תפודין*. MS 80: 454.
 522. Marmor. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Off-print from Occident and Orient. Gaster Anniversary Volume. London p 374–379.

1937.

523. *Specularia אפלקרריא* SA aus ספר הויבל לפרופ' שמואל קרויס Jerusalem 1937. p 10–14.
 524. Mózes tiz neve. Adar hetedik emlékszed. Sz. 20 S.
 525. *Árvaház és inasothon*. 1937. II. 25. Sz. 4 S.
 526. Das Eisen. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Eugen Mitwoch-Festschrift. MS 81: 25–55. SA 45 S.
 527. Das Zinn. Ein Kapitel aus dem Mineralien der Juden. Dr. Jakob Freimann-Festschrift. Berlin. 8 S.
 528. Brody, Diwan of Eleazar ben Jaakob ha-Babli. MS 81: 186–188.
 529. Rafael Patai, Hamajim. MS 81: 252. f.
 530. Sefer hajobel lt-Professor Semuel Krauss. MS 81: 255 f.
 531. Bruno Schindler, Gaster Anniversary Volume. MS 81: 305–309.
 532. A fővény (A fenyér) Ros hasónó első napja. Sz. 4 S.
 533. Torczyner, Die heilige Schrift neu ins Deutsche übersetzt. Mult és Jövő p 248.
 534. 5698. Tisri. Sz. 12 S.
 535. Semuel Krauss, Tosefot ha-arukh haššalem, Wien 1937. MS 81: 509.
 536. Menko Max Hirsch, Responen des Etz Hajim. Berlin-Antwerpen 1936. MS 81: 515.
 537. *רשויות מכתמים ובתבות מאת ליב לטק ובני עמנאל* Jerusalem S 56. 8°.
 538. Fényszóráó drágakövek. Emlékkönyv dr. Mahler Ede 80. születésnapjára. Budapest. p 466–468.

1938.

539. Szegedi Leányegyesület 1887–1937. Sz. 1938. 8 S.
 540. Biedl Samu. Gyászbeszéd. 1938. III. 2. Sz. 4 S. Neuausgedruckt in A szegedi izr. hitközség értesítője. Sz. p 11 f.
 541. Tizenkét forrás. Veadari emlékszed 5698. Sz. 20 S.
 542. Elmélkedés pészach hetedik napján. 1938. IV. 22. Sz. 2 S.

543. A zsidó törvény. A Felsőház jegyzőkönyve 1938. V. 24. Nochmals erschienen: A XXII. izr. községkerület értesítője 1938. július. p 1.
 544. *Intelmes hang-uly*. 1938. VI. 6. Sz. 4 S. Nochmals erschienen: A XXII. izr. községkerület 1938. VI. 6. közgyűlésének jegyzőkönyve p 3–4.
 545. M. Wald, Die arabischen Glossen in den Schriften der Geonim. Oxford 1935. MS 82: 210.
 546. A Himnusz. Ujság. Budapest 1938. VIII. 9. p 8.
 547. *הדרם*. Ha-teba wehaarez 5: 517–519.

1939.

548. A szentely fűszerszámai. Adar hetedik emlékszed 5699. Sz. 16 S.
 539. A második zsidótörvény. Ujság. Budapest 1939. IV. 15. p. 5.
 550. *Kétszáz beszéd 1919–1939*. I: 8 + 488. II: 8 + 382. insgesamt 886 S.

1940.

551. *Tiz serleg*. Adar hetedik emlékszed 5700. Sz. 16 S.
 552. 5700 Pészach VIII. 1940. IV. 30. Kiss Arnold-Emlékkönyv. Budapest. p. 123–124.
 553. Das Kupfer. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Hofer-Emlékkönyv. Budapest. SA 22 S.

1941.

554. Der Diamant. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller. Budapest 11 S.

1942.

555. Antimon. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Dr. Samuel Kohn-Gedenkbuch. Budapest 10 S.
 556. Horthy István. 1942. VIII. 20. Gyászbeszéd. Szeged. 1 S.

1943.

557. Das Blei. Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Prof. Michael Guttman-Gedenkbuch. Budapest. p. 260–272.

* * *

Dem Inhalt nach lassen sich diese insgesamt 171 Schriften wie folgt einteilen:

- a) Predigten: 408, 417, 419, 420, 423, 426, 436, 437, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 451, 452, 454, 455, 456, 459, 468, 469, 470, 473, 475, 476, 480, 481, 484, 485, 488, 491, 493, 494, 496, 497, 499, 501, 502, 503, 506, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 519, 520, 524, 525, 532, 534, 539, 540, 541, 542, 544, 548, 550, 551, 552, 556 insgesamt 65 Nummern.
 b) Sprachwissenschaftliches: 472, 424, 425, 428, 430, 432, 433, 434, 435, 439, 442, 457, 458, 463, 474, 483, 489, 490, 492, 498, 504, 507, 512, 517, 518, 521, 522, 523, 526, 527, 538, 547, 553, 554, 555, 557 insgesamt 36 Nummern.
 c) Rezensionen: 395, 410, 413, 467, 479, 482, 495, 505, 516, 528, 529, 530, 531, 533, 535, 536, 545 insgesamt 17 Nummern.
 d) Jüdische Organisationsfragen: 393, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 411, 414, 415, 418, 464, 465, 466, 471, 472, 478, 543, 549 insgesamt 24 Nummern.
 e) Verschiedenes: 387, 388, 389, 390, 391, 392, 405, 407, 409, 412, 416, 421, 427, 429, 431, 438, 441, 448, 445, 453, 460, 461, 462, 477, 486, 487, 493, 537, 546 insgesamt 29 Nummern.

VIDOR PÁL

LŐW IMMÁNUEL ÉS A BUDAI KÖZSÉG.

Tíz évvel ezelőtt Heller Bernát azt írta a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjében: „Amikor Azsia és Amerika ünnepli Lőwöt, — budai hitközségünk fokozott bensőséggel tartozik őt köszönteni. Buda, mint megdicőült Baracs Károlyunk hagyományosa, Szeged, mint a Lőw-család községe, szinte atyafiúi egyetértéssel jár el országos zsidó föladatokban.”

Ma, egy új világháború dúlásában, nincsenek híreink Ázsiáról és Amerikáról. De az utolsó tíz esztendő a magyar zsidóságtól és a budai hitközségtől is sok fájdalmas áldozatot követelt; a Budai Izraelita Hitközség Értesítője is megszűnt, amelyet Bdnóczi József ismételtlen a legelőkelőbb hangú és a legmagasabb nívón álló zsidó lapnak nevezett és Heller Bernát is odaköltözött a farkasréti temetőbe, Baracs Károly nyugvóhelyének közelébe.

Adassék hála és köszönet a Mindenható Istennek, aki e súlyos idők örálójául és vezérlőjéül megőrizte nekünk Lőw Immánuel!

Es jegyeztessék föl az Ő ünnepén — a magyar zsidóság és a budai hitközség ünnepén —: hogyan járt el atyafiúi egyetértéssel a főrendiházi képviselő megválasztásában a budai és a szegedi hitközség, és kije volt a budai zsidóságnak Lőw Immánuel öccse és barátja: Baracs Károly és Heller Bernát.

* * *

1. Lőw Immánuel főrendiházi tagsága és a budai község.

A magyar zsidóság újabb történetének érdekes fejezete lesz az, amely a felekezet főrendiházi képviselőjének kérdését fogja megvilágítani a kérdés fölmerülésétől a képviselő megszűnéséig.

Amikor a magyar zsidóság főrendiházi képviselőjének kérdése a főrendiház reformjával kapcsolatosan napirendre került, a felekezet örülők azonnal munkához láttak. A lelkiismeretesek és mélyengondolkodók közülük nem a személyi kérdések érdekelték és nyugtalanították, hanem a felekezet közjogi állásának magasabb szempontjai. Úgy látták: most kell eldölnie, vajjon a törvényhozás az emancipáció és a recepció alapjára tér-e vissza, vagy pedig azon az úton halad tovább, amelyet a numerus clausus nyitott meg.

¹ Már 1885-ben is elfogadott a képviselőház egy kormányjavaslatot, amely szerint a főrendiház tagja egy izr. hitfőnök, vagy egy közbevetett módosítás szerint egy izr. egyházi vagy világi előjáró, akit Őlésege a király a miniszter-tanács felterjesztésére nevez ki. A főrendiház azonban, minthogy a hitfelekezetnek az államhoz való jogviszonya még nem volt törvényesen megalapozva és úgy látszott, hogy hiányzik a felekezet képviselőjére vonatkozó szilárd alap is, ezt az intézkedést eltörölte és ehhez utóbb a képviselőház is hozzájárult.

A főrendiházi képviselő kérdésének fontos forrásai a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjének 1925., 1926. és 1927. évfolyamai. Itt először is — számos komoly és lelkiismeretes tájékoztató cikk mellett — egész terjedelmükben megjelentek a legfontosabb okmányok; nevezetesen:

a) Az Országos Izr. Iroda 1921. július 26.-án felterjesztést intézett az igazságügyminiszterhez és a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, felhíva figyelmüket arra a házra, hogy a főrendiház reformjára vonatkozó és a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslat megállapítja a hitfelekezetek képviselőjének a főrendiházi tagságra vonatkozó jogát, de teljesen mellőzi a törvényesen bevett izraelita hitfelekezetet. (1925. 1. szám.)

b) Az Országos Izr. Iroda és az Orthodox Központi Iroda 1925. február 17.-én közös memorandumot intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, bizonyítva egyrészt a felekezetnek a főrendiházi képviselőre való jogát, másrészt azt, hogy ennek gyakorlására a felekezet törvényes szervezetei hivatottak. (1925. 3—4. szám.)

c) Az Országos Izr. Iroda 1925. november 3.-án felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hálás köszönetet mondva a felekezet felsőházi képviselői jogának érvényre juttatásáért és kérve, hogy a felekezet a felsőházban kétfős törvényes szervezetének és a népesedési viszonyoknak megfelelően két képviselőt nyerjen. (1926. 4—5. szám.)

d) A vallás és közoktatásügyi miniszter 88.206. II. 1026. V. K. M. sz. rendelete az izr. vallásfelekezetek az országgyűlés felsőházában képviselő lelkészek (rabbik) választásáról. (1927. 1—4. szám.)

e) Az 1927. január 5.-én tartott jelölő bizottsági üléis jegyzőkönyve: a pesti lelkészek részéről dr. Fischer Gyula jelöltetett ki 8, a vidéki lelkészek közül Lőw Immánuel 11, a statusquo lelkészek közül dr. Bernstein Béla 13 szavazattal. (1927. 1—4. szám.)

f) Az 1927. január 6.-án tartott választás jegyzőkönyve: Lőw Immánuel (144 érvényes szavazat közül) 115 szavazattal a felsőház tagjává választott. (1927. 1—4. szám.)

Ezek az okmányok világosan mutatják az ügy alakulásának egyes szakaszait:

először mellőzik hitfelekezetünket, azután elismerik jogát a felsőházi képviselőre;

először egy, azután két képviselőről van szó;

először arról, hogy a törvényes szervezetek vezetői, azután arról, hogy lelkészek kerülnek a felsőházba;

amikor pedig a jelölésre és választásra kerül sor: a kongresszusi (és statusquo) árnyalat világosan és impozáns módon Lőw Immánueli küldi el a felsőházba.

A Budai Izraelita Hitközség Értesítője azonban nemcsak a helyzet alakulása felől tájékoztat és nemcsak az okmányokat közli, hanem megvilágítja a budai izraelita hitközség szerepét is Lőw Immánuel megválasztásában. (1927. 1—4. szám.)

A 88.206. II. 1026. V. K. M. sz. rendelet ellen a pesti hitközség felterjesztéssel élt és bizonyos pontok megváltoztatását kérte. A budai hitközség ezzel szemben a szabályzat változatlan megtartása mellett foglalt állást, úgy, ahogyan azután a miniszter is döntött.

Dr. Kriszhaber Adolf hitközségi elnök 1926. december 7-i szék-

loglálójában utalt arra a kötelességre, hogy az agitációt ne engedjük elfajulni, s ne romboljuk le eleve a megválasztandó felsőházi tag tekintélyét méltatlan választási harccal; december 23.-ára pedig a környékbeli hitközségek vezető emberei tanácskozásra hívta össze ebben az ügyben.

Ezen az első budai tanácskozáson Katona Gyula hitközségi elöljáró, mint a kérdés előadója, behatóan méltatta Löw Immánuel érdekeit és a következő határozati javaslat elfogadását kérte:

„A magyar törvényhozás a zsidóság kezébe tette le a főrendiházban való képviseltetésének ügyét, illetve szabad választás alá bocsátja azt a papot, akit ennek a méltóságnak betöltésével megbízni kíván.

Hierarchiánk nem lévén: ez a szempont eszik a kérdés eldöntésénél. Más és igazságos és mindenkit megnyugtató szempontokat kell tehát figyelembe vennünk. Ez a szempont csak egy lehet. Csak egy papunk van, aki patriárka korra, izzó hazafias érzületére, a zsidó tudományos világban elfoglalt pozíciójára, világszerte köztiszteltben álló nemes egyéniségére való utalással minden kétségen felül képviselője lehet a magyar zsidóságnak a főrendiházban.

Ez a férfiú: Löw Immánuel szegedi főrabbi.

Fia Löw Lipótnak, a magyar szabadságharc dicsőű alakjának, a magyar zsinagóga megmagyarosítójának, a zsidó tudomány világhírrel koszorúzott halhatatlan emlékü munkásának.

Legidősebb papja az ország zsidóságának. Egyénisége méltóságteljes, pápi és emberi erényekkel messzire sugárzó.

Tudós munkássága nemcsak magyar földön, nemcsak zsidó körökben, de mindenütt a világon hódolattal, elismeréssel körveszt. Alapvető tudományos munkái akadémiák, legelső rangú tudósok barátságát, tiszteltetését vívták ki neki.

Egyházi beszédei a magyar gondolatnak, a magyar honszerelmennek, a magyar irodalom szépségeinek, és zamatosságának kincsés bányája, amelyről az ország legnagyobbjai, köztük egy Beöthy Zsolt, mondták ki, hogy azok a magyar honszerelmen bibliás lapjai.

Tudásban, elismerésben, a magyar zsidóság körül szerzett érdemeiben páratlanul álló.

Nem lehet benne tehát percig se kétely, hogy Löw Immánuel, a legnagyobb magyar zsidó papot, a legidősebb zsidó papot, a világszerte legismertebb zsidó papot kell a zsidóság képviselőjeként a felsőházba küldnünk.

Ezt munkálatok, ezt akarjatok, ezt vigyétek keresztül egységes, törhetetlen akarattal, zsidó testvéreink! És Isten áldása koszorúzza nemes és igazságos munkáitokat, a magyar haza, a magyar zsidóság üdvére!

A nagyszámban jelenvolt budai, kistérségi, kőbányai, öbuda, pesti, szegedi és újpesti községkerületi tagok a határozati javaslatot percekig tartó ovációval fogadták és a határozati javaslatot is, — meg azt is, hogy az kinyomassék és az összes magyarországi zsidó hitközséghez elküldessék — két községkerületi tag kivételével egyhangúlag elfogadták.

A választást megelőző estén volt — „már a siker előérzetében” — a második budai tanácskozás: az elektorok „előzetes értekezlete”. Dr. Kriszhaber kifejtette, hogy miután a jelölő bizottság a jelölést lelkiismeretesen és bölcsen eszközölte, „egyenletlenül kell szavaznunk, hogy a legjobbat, a legkiválóbbat, a zsidóság büszkeségét ültessük a zsidóság részére biztosított e legmagasabb polcra és mutassuk a világnak kulturális és etikai fejlettségünket.” Katona Gyula, dr. Biedl Samu, dr. Kiss Arnold és mások lelkesen méltatták Löw Immánuel tudományos, emberi és pápi kiválóságait és arra kérték elektor-társaikat: sorakozzanak valamennyien Löw Immánuel mögé.

A mandátum átadására küldöttség utazott Budáról Szegedre. A küldöttség tagjai közt volt dr. Kiss Arnold vezető főrabbi, dr. Kriszhaber Adoll elnök és Baracs Károly is.

A mandátum átadását követő ünnepi lakomán dr. Kiss Arnold mindenkit lenyűgöző, költői beszédet mondott.

2. Löw Immánuel öccse: a budai község elnöke. Baracs Károly.

Baracs Károly otthonáról, családjáról nem kell szólnunk: az az otthon könyveivel, szobraival, egész stílusával és levegőjével az ő otthona ma is, az a család emberségével, zsidóságával, magyarságával, a három egységével az ő családja — és ezért a magyar zsidósággal meg a budai hitközséggel — ma is. Baracs Károly hivatali pályájáról, műszaki és természettudományi kiválóságairól nem is lehet szólnunk: ezeket a kiválóságokat mi nem is tudhatjuk értékelni. (Igaz, hogy a hozzáértőknek tanúságai bőségesen előttünk vannak.) Elég nagy és elég kimeríthetetlen viszont az a tárgy, amelyről akarunk és tudunk is beszélni: hogyan vezette és hogyan szolgálta a magyar zsidóságot meg a budai hitközséget. És ez a két szó, azt hiszem, kevés embernél jelentett annyira egyet, mint nála. Soha nem akart az emberek fölé emelkedni és az emberek mindig meghajoltak előtte. Ezért, amikor elnök volt, akkor is szolgált és amikor nem volt elnök, akkor is vezetett. Az eszmények alázatos tisztelete benne: szolgálatát mélyítette vezetését. Az eszmények csodálatos megvalósulása benne: vezetéssé emelte szolgálatát.

Gyakran elmondták már, hogy Baracs Károly először türelmetlenül rontott a legnagyobb és legtávolibb eszmény, az emberi szolidaritás felé és csak később értette meg, hogy ennek az eszménynek a közelébe mindenki csak a saját útján juthat el: zsidó ember csak a zsidó szolidaritás útján. Ezékiel próféta azt tanítja: Isten nem nézi az emberi élet fejlődésvonalának megtöréseit, csak azt a végpontot, amelyhez elvezet. Mi sem azért említjük Baracs Károly gondolkodásának ezt a két korszakát, hogy utólagos, lapos bölcseséggel bíráljuk meg azt, amit ő maga túlhaladott, hanem azért, mert — mint Ezékielnek — neki is az volt a rendeltetése, hogy „pelda-ember” legyen és mindennel, ami vele történik, nemzedékeket neveljen.

A magyar zsidóság legtragikusabb tapasztalata az utóbbi időkben az volt, amikor a hittagadók és közösségátlók hangos és tülekedő csoportjában megpillantotta eddigi vezetőit, azokat, akik nemrég még a felekezeti életben hadakoztak és a legszentebb programok köntöszében

élték ki önzésüket és hiúságukat. És ekkor a magyar zsidóság, különösen képen pedig a budai zsidóság előtt, feltűndöklött Baracs Károlynak, a „példa-embernek” alakja. Az ő első életkorszakának látszólagos zsidótlansága az egyetemesség zsidó gondolatának fiatalos és álmódó elűzése volt. A „minden népek áldására” törekvő ősapá meg az idegenekért imádkozó templomos-király szelleme ihlette. Tartózkodásában is érdekmegetető hűség vezérelte. Amikor pedig elérkeztek az ezerkilencszázitizenkilences évek, amikor a könnyű zsidók eszevesztetten menekültek a zsidóságból és a megmaradtak is félrehúzódtak, zsidóvezérséget dehogy is akartak, akkor egyszerre csak előttünk állott a második életkorszakába lépő, új Baracs Károly. Semmit sem veszített el egyetemességéből, emberségéből, mindent magával hozott a zsidóságra. „Fehér emberek közt európai” volt, akkor is ritka jelenség: Goethe-rajongó, Kant-értő, szépségízlelő, szentségsejítő. „Ember az embertelenségben.” És az ajkán türelmetlen, izgatott felajánlkozás a zsidóságnak: „Itt vagyok én, küldjétek engem.”

Igy lett Baracs Károly, Barach Juda Léb és Löw Lipót unokája, a budai hitközség elnöke. Nemcsak elnöke, aki a hitközség vezetését elődjétől átvette és bizonyos idő múltán utódjának továbbadta, hanem újjáteremtője is. Hallotta a gúnyos kérdést: „Vajjon megelevenítik-e a köveket a porhalmazból” és rá magával a megelevenítés munkájával válaszolt. Hitközségünk kormányzásában a kiddus hásem eszénnyét követelte, valósította meg. A zsidó ember a hitközséget „szent gyűlekezethez” tekintse, ügyeivel méltó, nemes hangon foglalkozzék, munkájához áhitattal, áldozatkészséggel járuljon hozzá. A hitközség alkotmányában igazságosság uralkodjék. Hatalombitorlók a hívek szavát el ne némissák: képviselőtében minden tábor kapja meg azt a helyet, amely a szavazatok aránya szerint megilleti és a férfiak mellett a nők is joghoz jussanak. Kifelé, más hitközségek, felekezeti intézmények és testületek irányában békét, megértést keressünk. És amit magunk közt elintézhünk, azt ne vigyük ki világi hatóságok, nemzsidó bírál elé. Így fogjuk a hitközségi életben megszentelni az Egyisten nevét.

Baracs Károly két ciklus után lemondott az elnökségről. (Meggyőződése volt, hogy senkinek sem szabad tovább az élen maradnia.) Lemondása azonban nem jelentette, nem jelenthette a munka abbahagyását. Az előjáróságban továbbra is az országos feladatokat képviselte és végezte.

Bizonyosan egyetemességre törekvése, egyéniségének egyik alapvonása, nyilatkozott meg abban, hogy a felekezeti életben is elsősorban az országos jelentőségű ügyek és országos célú intézmények felé fordult. Tisztelte a hitközségeket. Szerette a saját hitközségét, ragaszkodott tekintélyéhez, függetlenségéhez és büszke volt nyolcszázados, vezérő multjára. De azt vallotta: hitközség csak akkor teljesíti hivatását, ha a helyi feladatok megoldásán kívül, legjobb ereje és tudása szerint részt vesz az országos feladatok megoldásában is. Látta a rabbiképző és tanítóképző jelentőségét és szilárd alapokra akarta helyezni munkáját. Látta itthon küszködő és külföldön bolyongó főiskolai ifjainkat és meg akarta növelni kenyerüket, önértéküket. Látta az izr. magyar irodalmi társulat nehézségeit és odaállt azoknak a sorába, akik megpróbálták megmenteni, talpraállítani. Minden országos zsidó ügyet személyes, leg-

sajátabb ügyének érzett és ugyanakkor a budai hitközség legbensőbb ügyévé telt. Így vált a magyar zsidóság egyik útmutatójává és így emelte a budai hitközséget is „anyaváros” rangjára Izraelben. Tudta és vallotta, hogy a mult dicsősége nemcsak nem ékesíti az érdemtelen utódokat, hanem még kirívóbbá teszi érdemtelenységüket. Tudta és vallotta, hogy a lélekszám vagy a mérleg számai még nem biztosítanak tekintélyt egy hitközségnek. Tudta és vallotta, hogy Ezékiel látomásában is hiába állott talpra a csontsereg, nem éledt meg addig, amíg Istennek lelke belé nem szállt. Tudta és vallotta tehát, hogy a mult dicsőségéhez méltó jelent kell építeni, a lélekszámhoz és a mérleg számaihoz méltó életet kell teremteni és e szerint cselekedett. Az elhivatottak meggyőző meggyőződésével és bátorító bátorságával hitközségünkbe lelket, szellemet profétált.

Baracs Károly életének talán a legfőbb tette a Pro Palesztina Szövetség megeremtése volt. Egyetemességvágya ebben már nemcsak a hitközségi, de az országos ügyek körén is messze túl vezetett, oda a zsidóság egyik legerősebb problémájához, amelyik voltaképpen az egész lelkiismeretes világnak a problémája kellett volna, hogy legyen. Baracs Károly a magyar zsidóság gyalázatát látta abban, hogy a szentföldi építésben nem segített. (Ezt különben a világ zsidósága is észrevelte.) És elhatározta: „lemossuk a gyalázatot.” Világosan látta azt, amit sokan még ma sem akarnak látni, hogy ellenségeinket nem győzhajjuk meg, hogy bármit mondunk vagy nem mondunk, azt ellenségeink mindig felre és mindig ellenünk fogják magyarázni. Hagyjunk hát fel — tanfoltta — a megfélemlítettség magatartásával, legyünk őszinték, gerincsek, egyenesek. Ne nézzünk minduntalan körül és ne próbáljunk örökösen taktikázni, mondjuk ki azt, amit gondolunk és tegyük azt, amit mondunk.

Baracs Károly szinte restelkedve és pirulva beszélt a magyar zsidóság hazaszeretéről, annyira természetesnek találta, hogy örök ismétlését már profanizálásnak érezte. De világosan látta azt is, hogy e között a hazaszeretet és a Palesztina-munka között nem volt ellentét más országok zsidósága számára sem és nem lehet ellentét a magyar zsidóság számára sem. A Palesztina-munka egyrészt *szociális* munka, másrészt *kulturális* munka, — a zsidó embernek pedig mindezen felül zsidó munka is. Ki lett volna ennek a munkának a megindítására és vezetésére alkalmasabb, mint Baracs Károly? És ki is utasíthatta volna vissza Baracs Károlynak azt a klasszikus megállapítást, amely minden Pro Palesztina-mozgalom és minden Pro Palesztina-kiadvány jelmondata lehetne: „Bizvást mondhatjuk, hogy a Palesztinára vonatkozó e kettős célkitűzésnek elfogadása, átérzése, a zsidó érület létminimának tekinthető, hogy aki ezt elutasítja magától, az lélekben már eltávolodott a zsidóságtól”?

Megérdemelte-e, megérdemli-e a magyar zsidóság és a budai hitközség „példaemberét”, Baracs Károlyt? Erre a kérdésre komoly lelkiismeretvizsgálattal és sokszor kell még vezetőknek és vezetetteknek válaszolniuk. Az azonban bizonyos, hogy a budai hitközség senkinek az emlékének nem örzi szebben és méltóbban, mint Baracs Károlyét. Mert más nagyjainak az emléket templomban vagy tanácskozó teremben idézi a gyűlekezet előtt, de Baracs Károlyét az iskolában — a „Baracs

Károly iskolában" — a gyermekek előtt. Így biztosítja ennek az emlékek örök életét, így alakítja „élhető eszmévé”, nemzedékeket nevelő, jövőket formáló erővé.

* * *

Baracs Károly, említettük, Löw Lipót unokája volt.

Löw Immánuel 1930. záján ádárján mélyen megindító szavakkal siratja el Baracs Károlyt: „Így értette meg a Pro Palesztina hívó szavát édes, megsiratott öcsém, Baracs Károly is! Nehéz, könnybe lábad szemmel éles körvonalat jellemrajz vázlatává szőni... Kelletlenül fakad a szó a könnymegvette szívből, a szárnyas ige tört és akadozó...”

A Baracs Károllyal való barátságot néha szinte az emberi értékeség és megbízhatóság mértékéként, biztosítékként emlegeti. Adolf Friedemannról, aki a németalföldi külügyminisztériumban a zsidó ügyek referense volt és negyven évig szolgálta Palesztina ügyét, megjegyzi: „Baracs Károlynak a Pro Palesztina révén belső barátja lett.” És Edelstein Bertalanról, a korán elhunyt jeles budai főrabbirol és rabbiképző intézeti tanárról szólva, kiemeli: „Az egyéniség derűs varázsa mosolygott le róla. Ez tette boldogult öcsémnek, Baracs Károlynak bizalmasává.”

Klasszikus lejtésű verssorokba is belesűríté gyászolva-jellemző emlékezését:

Páros acél útját vezetéd. Pártos vazelelték
Békéltén kövelek bölcsvezetésű utad.
Nagy lelkek hagyatékát — ő könyö keimelait —
Kedvelted, gujűled: por lepi polcaikon...
Hull a könyű, tied peregő könnyűje sírodra:
Szent hagyaték leked dús hagyatéká nekib.

Aki tudja, hogyan mérlegeli Löw Immánuel az értékelő meg az érzésléstő szavakat, az már ebből a néhány idézetből is fogalmat alkothat arról a szeretetről, amely a magyar Izráelnek ezt a két vérben és lélekben rokon nagyját összekötötte.

Löw Immánuel barátja: a budai község tanulmányi felügyelője.

Heller Bernát.

Ma még a gyász közvetlensége erőlteti a szavunkat és teszi lehetetlenné, hogy teljes képet rajzoljunk Heller Bernát egyéniségéről. De különben is ezt a rendkívüli egyéniséget nem lehet levezetni és megmagyarázni szülőkből, környezetből, tanítók, olvasmányok hatásából. Ami a lényege volt, az teljesen az övé és csakis az övé volt. Nem kapta senkitől, nem osztozott benne senkivel és teljesen — fájdalom! — nem is adhatta tovább.

Izgalmas feladat lenne kutatni, hogy mikor lett Heller Bernát neve azzá a fogalommal, amit ma — sokunknak — jelent. Haladok visszafelé az emlékezésben az utolsó évektől, amikor a budai tanításiügyben az oldalán dolgozhattam, vissza azokig az évekig, amikor a rabbiképző intézetben voltam a tanítványa, meg addig a legelső találkozásig, amikor — még a szemináriumi felvételi vizsga előtt — elmentem hozzá bemutatkozásra, kihallgatásra. Azután megtoldom a saját emlékezésemet mások, nálam idősebbek, írásos és szóbeli emlékezésével. Látom a zsidó

gimnázium, még előbb egyszerre a zsidó fiú- és leánygimnázium élén. Látom a Toldy-reálban és mint kezdő, fiatal tanárt a gyakorló gimnáziumban. Ahogyan mélyebbre és mélyebbre hatolok az időben, újra a szeminárium boltos folyosóin találok. A későbbi professzor most még diák és szüntelen olvasásával és tanulásával most még nem a diákjával, hanem a tanáraival való legközelebbi találkozásra készül. De azért már most is ugyanaz a Heller Bernát, akinek a földi alakjától a farkasréti temetőben elbúcsúztunk, hogy a nemföldi alakját életünk, lelkünk „mozdulatlan mozgatójául” örökre magunkba fogadjuk.

Nem akarjuk most felsorolni Heller életének az adatait és nem akarjuk vázolni tudományos munkásságának sem területét és mélységeit, sem gazdagon érvényesülő hatásait és sokféle mutató kapcsolatait. Megtették ezt már életében is, halála óta is többen: hivatottak hivatottan.

Csak kerülni, közelíteni próbáljuk egyéniségének a titkát: miért éreztük olyan rendkívülinek, miért volt olyan átalakító hatással ránk, miért tudjuk olyan mindennél-biztosabban, hogy mindig-is beszélni fogunk róla gyermekeinknek, tanítványainknak.

A leglényegesebbet talán már az előbb kimondtuk: az önmagával való azonosságnak, az önmagához való hűségnek azt a páratlan erejét, amelyet az egész élete példázott.

Az emberi élet és az emberi lélek általában tele van szomorú hasadásokkal, alcázással, kendőzéssel, lerdítéssel, kértéltelműséggel. Az ember gyakran megtagadja a saját törvényét és letér a saját útjáról. A férfi sokszor szégyeli az ifjút és az agg nem egyszer elítéli a férfit. Az emelkedettségek óráiban pirulva gondolunk vissza könnyelmű óráinkra és ha imádkozunk, az áhitat szavai szinte még elérik ajkunkon a lederség szavait.

Heller Bernát egyéniségéből, életéből mindez teljesen hiányzott. Egyéniségében megvalósult az, amit imádságunkban kérünk: „Egyesítsd érzésünket nagy Neved tisztelétében és szeretetében.” Életében megvilágítást és beigazolást nyert az, amit — a tizenötödik zsoltárhoz fűzve — olyan szívesen és olyan szépen tanított: a szív vágyának, az ajak szavának és a cselekedetnek összhangja, egysége.

Heller Bernát ugyanaz volt gyermekkorában, férfikorában és öregkorában.

Egykori iskolatársai ismételtan tanúsokdoltak róla, hogy már a gyermek Heller „szent ember” volt. Folyton tanult és olvasott: út közben, órák közben, ebéd közben. „Mikor odahaza ült, mikor az úton járt, mikor lefeküdt és mikor fölkel.” A szava „ige” volt és az ígéretere templomokat lehetett volna építeni. Mindenkinél kedvesen, készségesen segített. De a jellemtelenséget és a hitványságot már akkor is megvetette és üldözte. Aki megszegette az ígértét, félrevezette a barátját, tiszteletlen és cinikus volt ott, ahol alázatosnak és áhitatosnak kellett volna lennie, az az ő számára nem létezett többé. „Már akkor is tanított, a példájával mindenkit jó cselekedetre buzdított. Mindenki bámulta, mindenki szeretett volna hozzá hasonló lenni és aki ezt nem tudta elérni, az félt tőle. Félt a tudásától, az erkölcsétől, a szentségétől.”

Évtizedekig volt állami középiskolai német-francia tanár, de közben nem szegedett meg egyetlen szombatot és nem mulasztott el egyetlen imádságot sem. Amikor tanári állását elfoglalta, az első szava az volt:

„zsidó vagyok” és az első kívánsága az: órát, helyettesítést, kirándulást, dolgozatot mindent úgy akar intézni, hogy vallásának törvényeit követhesse és vallásának ünnepeit megszentelhesse. A zsidósága igazi zsidóság volt, nem pedig „betanított emberi parancsolat.” Zsidósága hagyományait eleven valóságként élte. Zsidósága szertartásaiiban Istenrel és öseivel találkozott. Zsidóságában minden embert testvérek szerellett, mert mindegyikben Isten kepmásának hordozóját ismert fel és minden áhitatot szentnek tisztelt, mert mindegyikben az ember Istenkeresését látta. Ezért: zsidósága sohasem volt akadály a nemzsidó világgal való harmóniájának, a nemzsidó világban töltött évtizedei pedig percre sem voltak akadályai annak, hogy a zsidó vallási tudományok tanítójaként és a rabbik nevelőjeként térjen vissza „kirepítő fészkebe”, a rabbiképző intézetbe. Nemzsidó tanártársai és tudósbarátai nem egyszer ünnepnek mondták azt a napot, amelyen vele találkozhattak. Egyik egykori nemzsidó tanítványa pedig a koporsója mellett tett bátor hitet a fölé tanult életelek mellett.

Heller Bernát — láttuk — az eszményeit és elveit már gyermekkori eszmélésében felismerte, megfogalmazta és halála órájáig lankadatlanul szolgálta, érvényesítette. Eszményekkel és elvekkel hidalta át „a bölcső s koporsó közti úrt.”

Hivatása és lelkének vágya szerint egész életében tanított. Tanított úgyszólván minden fokú és típusú iskolában és iskolán kívül is, nem egyszer olyan gyülekezetekben, amelyeknek soraiban főiskolai tanszékek betöltői és főiskolai tanszékek rátermettejei ültek. Tanított — néha ugyanazon a napon — németet, franciát, Bibliát, Talmudot és zsidó vallásbölcseket. De legnagyobb tanítása mégis az élete volt. Az, hogy amit egyszer a tanítványaitól megkívánt, azt maga is megcsinálta. Akkor is, ha egyedül volt négy néma lal között. Akkor is, ha világok omlottak össze körülötte. Akkor is, ha ő maga omlott össze közben.

Tanító életét nem földi lényeivel még egyszer megvilágította, összefoglalta és megpecsételte a halála. Soha nem ment négy rőnyire Biblia nélkül, de hosszabb útra mindig magával vitte Arany Jánost is. Bibliával és Arany Jánossal — a zsidó és a magyar géniusz szárnyainak menedékében — indult el a végső, leghosszabb útra is. Az élete legutolsó napján még Arany Jánost olvasta és gyengülő kezével jegyzést rőtt Arany János verse mellé. És az élete legutolsó napján még ereje maradékát megfeszítve, tefilint illesztett karjára és homlokára.

Heller Bernát „tanító pályája két vezércsillagának” Bacher Vilmost és Goldziher Ignácot vallotta. A mi nemzedékünk legkülönb zsidó tudósai és legderekabb rabbijai közül igen sokan Heller Bernátot tekintik példaadójuknak és eszményüknek. Elmondhatjuk róla azt, amit ő írt Bacherről (pótolva ezzel némileg azt is, hogy tudományos munkásságáról egyáltalában nem szoltunk): „Pályája ritka példája a törekvés és az eredmények hatalmas harmóniájának. Élete munkájának összessége monumentális. Az Orsz. Rabbiképző-intézet legtekintélyesebb növendékei neveltjeinek vallják magukat. De valamennyi tanítványa együtt sem tekintti át a tudományok azt a területét, melyet egymaga átkutatott. A birodalom, mely őt uralta, tartományokra bomlik. Pazar örökébe nem léphet egy utód. Aldja meg a Gondviselés magyar zsidó-

ságunkat, magyar közművelődésünket dicső örökének méltó sáfárjaival.”

Akármilyen szűkre szorítjuk össze azoknak a magyar-zsidó tudósoknak a körét, akiket világszerte a legjobban ismernek, Löwöt és Hellert közéjük kell sorolnunk. (A. Shual négy név között említi kettőjük nevét. L. Heller-Emlékkönyv 24. l.)

És a magyar zsidó tudomány e két vezéregyéniségét a tudományos és irodalmi kapcsolatok mellett bensőséges, meleg barátság is összefűzte.

A tudományos és irodalmi kapcsolatokra vonatkozólag elég, ha arra utalunk, hogy a Heller-Emlékkönyvben megjelent Heller-bibliográfia Hellernek tucatnyi Löwről szóló írását tartja számon és hogy a tíz év előtt Boroszlóban megjelent Löw-Festschriftnek is, meg ennek a Löw-Emlékkönyvnek is Heller volt az egyik kezdeményezője.

Amikor az Aramäische Pflanzenamen megjelent, Heller még kislány volt; de amikor a Flora első kötetére (II.) került sor, Heller már ott volt az üdvözlői, ismertetői, ünneplői között. És attól fogva nem győzi magasztalni „Löw vizsgálati fogságának ezt az áldását.” Figyelemmel kíséri a mű kiépülését. Lelkendezve tudósít róla, hogy: a munka halad, — már az utolsó előtti állomásához érkezett, — már befejeződött. Az általános bemutatás mellett különleges szempontokból is megvilágítja és méltatja: kiemeli belőle a Szentföld növényvilágát és szerető gondossággal gyűjti össze magyar vonatkozásait.

A Flora zárókötetét különben Heller már korrekturában olvasta és számos adalékkal maga is gazdagította.

Heller szárnyas cikkeiben ünnepli Löw 70-ik, 80-ik születésnapját és rabbiságának félszázados fordulóját. Löwöt „Magyarország példaadó rabbijának” tekinti:

„Homlokát a magyar rabbik fejedelmének koronája ékesíti.”

Löw 80-ik születésnapja csendes, bensőséges, családi ünnep volt. A jubiláns a leghatározottabban és a legszigorúbban megtiltotta minden ünneplést: istentiszteletet, közgyűlést, lakomát. Csak Budára, Hellerhez érkeztek a közelállók levelei. Löw Immánuel fia (Löw Lipót) megírta: édesapám mindent elutasít, de azt az egyet szívesen veszi, „hogy a sok jó barátja és tisztelői közül a legkedvesebb itt legyen erre a napra.” És Löw Immánuel hűséges munkatársa (Frenkel Jenő) közölte: „Tudomásom szerint Ön az egyetlen, akit ez alkalommal szívesen, sőt örömmel látna a főbbi úr.”

És Heller ünnepi alkalmakkor valóban Szegedre utazik; mint egészen odatartozó, a családdal együtt ünnepel. Egy-egy záján ádárta is odamegy. Hallani is akarja a beszédet,² nemcsak olvasni, hiszen Löw „ádár hetedik megemlékezései a kortörténelemnek szemléltető, gazdag képei.”

Löw, amikor Heller egy-egy új munkáját olvassa, újra, meg újra megcsodálja „legmeghittebb barátjának” „hihetetlen mindentudását”. Saját ötleteit, fölvetéseit, „kombinációit” gyakran már kialakulóban megírja Hellernek.

² Löw Immánuelről, mint szónokról dr. Benoschofsky Imre budai főbbi írt mélyreható elemzést.

De Löw és Heller barátságának a legmegvilágítóbb és legmeghatóbb dokumentuma talán mégis az a levél, amelyet Löw Lipót írt a Heller-családnak Heller halála után:

„Zájin ádor lesz a napokban... Éveken át ünnepszámba ment a mi családunkban ez az ősi emlékező nap. Ünneppé tette Heller tanár úr, a mi kedves Hellerünk lejött közénk ekkorra és ünneppé fémjelezte a szegedi ünnepélyt. Idővel aztán a személyes látogatások elmaradtak — de a drósenál mi mégis itt láttuk, itt éreztük magunk között. Hiszen ő volt az egyetlen, ki a rösösokat már elhangzásuk előtt ismerhette. Éreztük a barátságunkat a melegét, mely őt a Korona-utcai szülői házukhoz fűzte és amelyet nagy büszkeségemre oly bőkezűen az én kis családomra is kiterjesztett.

Majd a Heller... hányszor, de hányszor hallottam odahaza... majd ő megmondja. Hányszor vártuk véleményét, tanácsát, ajánlását, mi a fölmerült kérdés körüli vitát lezárta volt, mint ahogyan hajdan Roma locuta...

* * *

Szálljon hát a megilletődött üdvözlés és áldás Baracs Károly és Heller Bernát Budájáról Löw és a Löwök Szegedje felé. Köszöntse magyar Izraelünk dicsőséges bajnokának kilencvenességét — tőle tanult ünnepi szavakkal:

„Előkelővé vált a férfiú városából.”

A szegedi gyülekezet a hírneves atyának helyére állítja az ifjút, aki pedig igyekezett buzgón szolgálni öröklött szószerűkét. Tömör, szoboros szabású szóval hirdette az ígét és megtalálta a jelen tükröződésének megértését a multnak szent ígében. Idegenbe hívó szóval szemben mindig e szószerűkhez kötötte a szív halála a korán kelt bizalomért, a szülőföld szeretete, az anyanyelv varázsa, a vállalt tudós munkásság, sok-sok földadata.

Az Úr volt eddig világossága, Ő legyen továbbra is támasza.

Áldás harmata szálljon pihenő éveik alkonyulatára.

Nyugodjék rajta foganatos, sikerítő áldásul az Úr ígéje: újítson a megfáradott kornak ifjú szívet.

Amen.

BAKONYI JÓZSEF

A HÉBER HANGTAN BEFOLYÁSA A JIDIS NYELVRÉ.

Ha a jidis nyelvet nyelvészeti szempontból vizsgáljuk, nem vehetjük figyelembe sem a „haszkala”, a felvilágosodás irodalmának érvét, hogy a jidis nyelv eltűnése magával hozza a zsidó nép egyenjogúsítását, sem a héber nyelv híveinek az állítását, hogy ez a német-héber-szláv keveréknyelv nem fejezi ki a történelmi zsidóság szellemét. A jidis nyelv körüli harc politikai jellegű volt mindig és sokszor a valóságnak megnevelő erővel dolgozott. Tárnyalagos alapon állva, — akár elfogadjuk, akár elvetjük a jidis nyelvet, — megvetni és nevelésnek nyilvánítani nem szabad, mert ezáltal saját zsidóságunkat alázzuk meg. Ma minden zsidó egyetért abban, aki a zsidóság kultúráis beolvadását nem kívánja, hogy csak a héber nyelv helyettesítheti méltón a jidist.

A mult évben megjelent egy doktori értekezés,¹ amely magyar nyelven először tárgyalja a jidis nyelv körül keletkezett irodalmi és nyelvészeti vitát s kiváltképpen a jidis nyelv héber elemeit kutatja.

A pillanatnyi háborús helyzet következtében nem állt módomban a jidis nyelvre vonatkozó filológiai irodalmat átolvasni és ezért kénytelen vagyok csak az idézett disszertációra támaszkodni,² s egyéb tételeimnek forrását sem áll módomban közelebbről megjelölni.

A jidisül beszélő tanulatlan népréteg között a mai napig is általános az a hiedelem, hogy még az ősidőkben is így beszélt a zsidóság és nem héberül. Sokak szemében a jidis szent nyelvnek számít. Ez a különleges szeretet indította a művelt jidisisztákat is arra, hogy a jidisnek ítéljék a héberrel szemben az elsőszülöttség jogát, — különösen azért, mert a zsidóság 60—70 % a ezt a nyelvet beszéli. Sokan ezt elég erős oknak találták a héber nyelv teljes kiszorítására, viszont mások, akiket a héber nyelvhez erős kapcsolat fűzött, a jidisben található sok héber elem kimutatására akarták a jidis nyelv elsőbbségét, vagy egyenjogúságát megokolni.

Állításuk szerint a zsidók által valaha is beszélt dialektusok közül a jidis nőtt legjobban a zsidóság szívéhez,³ s ezt könnyen megértjük, ha a benne rejlő tömérdek héber elemet számba vesszük.

¹ A héber elem a jiddis (zsidó-német) nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. Irta Teszler Herman. Budapest, 1942. — En a magyarban helyesebbnek találom, ha jidist egy d-vel írjuk, hisz a két d a németben csak az i rövidségét jelöli.

² Héber hangtani hatások a jiddisben. I. m. 20—23. l. Ebben a fejezetben Mieses: Die jüdische Sprache idevágó fejtegetéseit tartotta a szerző szemé előtt.

³ Ez nem felel meg a valóságnak, hiszen az aram nyelv bekerült a Szentírásba, mindkét talmudba, a targumok is a szentség fokára emelkedtek. Sőt görög és arab nyelven is igen fontos vallásos művek keletkeztek, míg a jidisnek csak szépirodalmi jelentős.

Héber elem a jidisben a változatos szócsaládokba tartozó kölcsönzők serege, a héberes igeiképzés, mondatszerkesztés és hangtan.

Mind ezek között azonban csak a hangtani analógiát fogadhatjuk el tudományos szempontból is komoly rokonsági kapcsolatnak. A kölcsönzők ily mértékben más nyelvben is előfordulnak, anélkül, hogy különösebb vonzalmat éreznének beszélői a kölcsönadó nyelv iránt.

Igen célszerű párhuzamba állítani a jidissel a perzsa nyelvet, amely az iszlám iráni terjedése után megtelítődött arab kölcsönzésekkel, — s ezek éppen úgy megőrizték eredeti orthographiájukat, mint a héber a jidisben, éppen úgy átkerült például az arabos többesszámképzés is némely esetben a perzsába, mint a héber a jidisbe. Sőt a „mévájés zejn”-hez hasonló igeiképzést is találunk a perzsában (pl. háfiz buden), — s mindez a hatás éppen úgy a vallás és a kultúra befolyása alatt keletkezett a perzsában is. (A lényeges különbség csupán az, hogy ami a jidisben német, tehát nemzsidó, az a perzsában perzsa.) Ugyanez a jelenség megtalálható a török nyelvben is csaknem ilyen mértékben. Más európai nyelvekben is sok a kölcsönző, például a magyarban számos a szláv elem, az angolban a latin-normán, anélkül azonban, hogy bármelyik nép fia idegennek érezné az ilyen kölcsönzést, vagy különösebb kapcsolatot keresne a kölcsönző nyelvvel.

A héber-jidis nyelvi közelségi tudatnak is csak irodalmi alapja van. Számos példát lehetne felsorolni a népies jidishből, hogy egyszerű tanulatlan emberek nem is sejtik, hogy némelyik ősrnek látszó jidis szó héber eredetű.

A hangtani rokonság azonban erős rokoni szálakkal fűzi a jidist a héberhez. A kiejtést olvasás útján nem lehet elsajátítani. Ha a jidis nyelvben a héberhez hasonló fonetikai jelenségeket tapasztalunk, meg kell állapítanunk, hogy itt a héber műveltségnek s kkal mélyebb nyelv-alakító erő jelentkezett, amely ösztönösen lép fel a zsidó nép beszédében.

Fel kell tennünk, hogy a zsidóság a héber nyelv ellejlése után is megőrizte egy bizonyos kiejtésbeli sajátosságot a felvett nyelvben s azért jelentkeznek csodálatos módon a jidis nyelvben a héber hangtan szabályai. Ez a tény megdönti a keleteurópai zsidóság kazar eredetéről szóló elméletet, mert lehetetlen feltenni, hogy a török-tatár kazárok a torokuban hordták volna a héber nyelv fonetikai szabályait.

A fentemlített értekezés a héber hangtan szabályai közül a következőket sorolja fel (ami jelen cikkünkben említésre méltó), hogy a jidis nyelvben is hatást gyakorolnak.

1. A patach furtivum. Pl.:⁴ ijach, ijech, éch = ich; büach, bijech, bích = Buch stb.

2. Az r közeláll a torokhangokhoz a jidisben. Így a régi héber grammatikusok is együtt említik az r-t a torokhangokkal (אדחיק). Ehhez hozzáfűzendő, hogy a jidisben r előtt a rövid magánhangzó bizonyos esetekben, amelyeknek részletezésére most nem térek ki, a-vá változik át. Pl.: stárbén, varfen, spáren, karc, barst (= sterben, werfen, sperten, kurz, Bürste) stb. Ezt párhuzamba állíthatjuk az aram nyelv főlismert sajátosságával, hogy a „rés” mássalhangzó előtt a patach (á) ki-

⁴ A példákot én gyűjtöttem.

szorítja az eredeti mássalhangzót. (Pl. אָכער, אָכער helyett, hogy אָכער, אָכער).

3. A b gyakran v-vé lágyul, mint a héberben. (Ojven, üvend = oben, Abend).

Ezek a jelenségeken kívül még a következő nyelvi sajátosságokra szeretném a jidis nyelvészek figyelmét irányítani:

A jidisben is megfigyelhető a héber nyelvből jól ismert szegoláció, azaz a szóvégi kettős mássalhangzónak rövid „e” hanggal való feloldása.

elev	= eli
linev	= lüni
grénec	= Grenz(e)
hemed	= Hemd
starem	= Sturm
urem	= arm
tarem	= Turm
varem	= warm, stb.

Ez a jelenség nem következetes mindenütt, úgy látszik, hogy a jidis nyelv alkotó ereje még nem fejezte be működését. Csak olyan példákat lehet találni, amelyekben a szóvégi két mássalhangzó közül az első folyékony (l, m, n, r), de ily esetben sincs mindig „szegoláció”. Megjegyzendő, hogy a jidis néha szóközből is feloldja a mássalhangzótorlódást (pl.: rechenen = rechnen, zibecig = siebzig, arebet = Arbeit stb.).

Mindeme felsorolt eseteknél sokkal jelentékenyebb bizonyíték az alanti szabály:

A héber nyelv legjellemzőbb törvénye, amely minden más sémi nyelvtől, még a zsidóság által oly sokáig beszélt aramtól is megkülönbözteti, a hangsúlyos és hangsúlytalan, nyílt és zárt szótagok kapcsolata a bennük levő magánhangzó hosszúságával vagy rövidségével.

A héber nyelvben zárt szótagban csak rövid, nyílt szótagban csak hosszú magánhangzó lehet (ez alól kivétel a hangsúlyos szótag). Ezen a szabályon alapul a héber nyelv pontozásának a kialakulása.

Ugyanez a szabály állapítható meg a jidis nyelvben is. De ezt a szabályt nem tanulás útján sajátították el, hanem csakis azért lépett fel a jidis nyelvben, mert a zsidó nép artikulációs bázisa a német nyelv felvétele után is megmaradt ott, ahol a héber beszéd idejében volt, vagy valamilyen csodálatos módon visszatért ez a filológiai jelenség, miután ellejlítette a nép a hébert.

Gyakorlati példákon keresztül vizsgálva megállapíthatjuk (a kárpátjai jidis tájszólást véve alapul), hogy a jidis nyelvben

nyílt szótagban csak 1. i, 2. é = aj, 3. u, 4. oj

zárt szótagban csak 1. i, 2. e, 3. á, 4. a⁵

magánhangzók fordulnak elő. (A jidis nyelvben zárt szótag az, amelyben a magánhangzót két mássalhangzó követi magában a szóban)⁶

Vagyis ahol a német nyelvben eredetileg 1. i, u, ü; 2. e, ö; 3.

⁵ i = zárt ü-szerű hang.

⁶ á = német a.

⁷ a = magyar a-hoz közelálló o.

⁸ Ha az i-t egy mássalhangzó követi, zárt szótagnak számít.

a; 4. o volt (a magánhangzók fonetikáját jelölöm csupán s nem fontos a helyesírásuk pl. i = ie, stb.), ott a jidisben nyílt szótagban a felső csoport, zárt szótagban az alsó csoport magánhangzói szerepelnek.

Pl. nyílt szótagok: 1. ki (Kuh), hiten (hüten), liben (lieben)

2. ze (sehe), gáj (gehe)

3. zugen (sagen), num (Name)

4. Lojb (Lob), vojnen (wohnen)

zárt szótagok: 1. bild (Bild), hind (Hund)

2. mens (Mensch), gelt (Geld)

3. kálb (Kalb), láng (lang)

4. gald (Gold), margn (Morgen) stb.

Evvel a hangtani törvénnyel arra a kérdésre is tudunk válaszolni, amit Ugron Gábor intézett Wahrmann Mórchoz, az első magyar zsidó képviselőhöz, hogy miért mondja neki: Ogron,⁹ holott olyan gyönyörűen ejti ki, hogy Ukulicsányi (Okolicsányi helyett). A felelet egyszerűen az, hogy a jidis anyanyelvű és anyanyelvének kiejtési szabályai alól szabadulni nem tudó Wahrmann képtelen volt nyílt szótagban o-t és zárt szótagban u-t mondani, mert ez a jidis nyelvben nem fordul elő.

Végül szeretném megjegyezni, hogy más jidis dialektusokban apróbb eltérések előfordulnak és az egész tételt még alaposabban át kell vizsgálni, mert számos kérdés még megoldásra vár, de erre majd más alkalommal kerül sor.

BERNÁTH MIKLÓS

עולם הבא

TÚLVILÁG A BIBLIÁBAN.

A próféta teljesen beleolvadt a fájdalomba, amit Cion bukása és Jeruzsálem pusztulása benne felidéztek. Nem keresett vigaszt, nem akart enyhülést, de hívta, magára zúdította a szenvedést, korbácsolta lelkiismeretét, hadd marcangolja önvád, hiszen mindennek ő az oka, ő a felelős: reábizva a szent város és Isten nyája, miért nem állt elébe a vihar, miért nem tartóztatta fel a katasztrófát. A fájdalom fokozására más eszköze is van: képzeletében ő a nép, rajta megy keresztül minden. Tülrézkény lénye, mellyel mindig megsejtette a holnapot, túlinomult lelke, mellyel Isten hangját hallotta, most folyton füstölgő romokat lát, embervért és száműzetést. Isten szolgálja, a kiválasztott nép — rabságban, a magas dombon trónoló Ház — köhalom; előkelők, papok és királyok megölve. Egyedül ő menekült meg? Nem! Nem kell e sors! Nem kell e kegy, az ellenség kegye! Ő is oda tartozik. Számkivetésbe! Rabságba testvéreivel! A néppel, mely soha nem hallgatott reá, az engedetlenlennel, mely elháríthatta volna a végromlást. Oh, miért nem tette? Miért nem tért meg Istenéhez, mikor nap-nap után figyelmeztette, korholta és előre megfestette az összeomlás képét? Hányszor átkozta meg önmagát, a napot, amelyen született; hányszor káromolta a népet és azután — imádkozott érte. Mert szeretle, az önfeláldozásig szerette e keménynyakú népet, magát látta meg benne és a teremtés célját. Ezért megy velük most a gó lába. Nem egyedül ő a kísérő, Isten is odakönyörög. Hadd lássa száműzött gyermekeit! Pogány öklök ha süjtanak reájuk és ők felkiáltanak, hadd hallgassa meg, mielőtt eltompul a hang. Talán kiengesztelődik, talán megbocsájt.

A harag nem lehet cél, a büntetés is csak eszköz és a fenytetés múló jelenség. Sötét felhők mögül kicsillámlik a nap, aranyban fénylik Cion hegyorma. Ismét pompázik Isten háza. Szent moraj a távolban... Hegyek omlanak le és rónák felemelkednek, sima az országút, terebélyes fák árnyékot kínálnak, a levegő telve virágillattal, ünnepet ül a természet. Mint egykor a sivatagban, Isten újból megjelent népének. Népével jön vissza... Vége a rabságnak, szabadok a foglyok. És jönnek, jönnek tömegek, zarándokló tizezrek. Leborulnak, csókolják a föld porát. Beszél a néma és egyenesen jár a sánta. Cion leányai büszkén lépnek, királyok karonfogva vezetik. Fejedelmek hódolnak Isten népe előtt.

Soha többé nem jön ellenség Jeruzsálem falai alá. Soha többé nem hagyja el Isten az ő népét. Egymásé ők örök szeretetben, örök frigyben, soha nem bontják ezt fel. Mint az égben, a földön is béke van, örök béke.

A próféta átélte az életet a természet mélységének valóságában.

⁹ Tulajdonképpen Agron.

Az egész élet vonult el előtte egyszerre s ő is benne volt. Az egész élet, melyben az események csak parányi töredékek s az idő meg a tér csak kísérs körülmények. Nem jósolt, nem jövendölt, de szent ihletének látomásában megjelent a holnap tiszta képe.

Mi prózai lények csak akkor láthatjuk meg a festményt, ha szín és ecset vászonra alkotta, a művész szeme már előbb látta, mert előbb átélte s amit mi látunk, az közlés, időben törtető részleges munka eredménye. Mikor a próféta a pusztulás képét megfestelte és megsíratta, még egymás mellett sorakoztak a kőházak és a templom oltáraitól vastag oszlopban szállt az áldozatok füstje; mikor a fogság végét hirdette, az új ég és új föld megteremtését látta, a nép még rab-ságban sínylődött. Az események, mert hogy az életnek csak részecskéi, időre vártak bekövetkezésükkel. S az események bekövetkeztek: pusztulás, fogság, visszatérés, nemzeti élet, Dávid dinasztiaja.

S multak az évek. Az időszak első fejezetei a templomépítésnek vannak szánya, az istenkeresésnek áldozati füstön keresztül, a harc-nak a szent gyülekezet megteremtéséért. Ezidőtájt még maradt némi lelkesedés a nagy fellángolásból, amivel hazaindultak a fogságból. Aztán sirnak, vezetnek, gyöngülnek. A szomszéd hatalmak függetlenségükre törnek, hódítók jönnek, besurrannak idegen szellemi áramlatok, kívül-belül csupa ellenség, veszedelem, az enyészet lehelle. Próféta már nincs, hogy bekialtsa az örök értéket, örök szépség fennmaradását. Nincs próféta, az erkölcs hordozója és megszemélyesítője, hogy verje a földet szájának vesszejével, de fellobban a tűz Lévi törzsében, Áron könnyen hevülő ivadékaiban. A karokban feszülnek az izmok s a kézben fegyver. Győzelem. Rövid néhány évszázadra helyreáll a rend, de csakhamar mutatkozik, hogy kicsiny és kicsinyes emberek kerültek a nagy történelmi idők forgatagába. S elsodorta őket a pusztító vihar. Ismét füstölög romok, halottak, telemek. Már nem a próféta könnyei hullanak az oltár égő paraszára, a tudósok gyülekeznek, az ész emberei, kik értenek a megalkuváshoz és kompromisszummal mentenek annyit, amennyit még lehet. Így is nemesek és vitézek idegenbe hurcolva: rabszolgaság és halál, tengődő élet és gyors befejezés. És a kalendáriumban fekete kerettel megjelölt nap: böjt, gyászdal és gyászszámoly.

Néhány évtized s újból morajlott a föld. A tikkadt talaj ismét vért követelt. Hősök vérét, mártírok vérét. Szabadságot folyt a harc: a vallásért és önállóságért. A katona bizott fegyvere erejében, a tudós a bibliai versekben. Már nincs próféta, szava is csak magyarázatban kerül fülünkbe. Így is hat.

Nem „az idők végén” bekövetkező ideálért lángolnak az arcok, a napi élet vonul fel. A megtiport, szabadságától, vallásától és Istenétől is megfosztott nép indul a hívó szóra. Nincs kedély a passzív szemléltre, idő a csodavárára, s a képzelet nem várja a „számár hátán bevonuló szegényt”. Mindenki úgy érzi, cselekedni kell és engedelmeskedni a parancsnak.

A hold nappal is mutatkozik az égboltozaton, de halvány az arca, senki figyelmét nem vonja magára. S ahogy feltűnik az éjszakában, ezer szem bámulja, soha nem látott szépséget fedez fel ragyogásában. Míg a zsidó állam fennállott, akkor is, amikor az im-

perium már nagyrészt Róma kezében volt, addig csak bibliai szöveg volt a próféta igehirdetése, szent olvasmány. Srögtön aktuális lett, reális valóságot nyert, ha válságra fordult az idő. A megváltás eszméje, a megváltó, a felkent, a Messiás! E jelszó járta most is. Nem volt új, csak alkalmazásban. Szent igazalom tartotta napirenden a kérdést, türelmellen számították bűvárokodtak a szentírás könyveiben és bátorították egymást, hogy a betűnek rejtett értelme az időpontot is megjelöli. Lázás mohósággal lestek jelle, égi csodára s adták tovább, terjesztették a korlársak mondásait, bíztak, reméltek, hittek fanatikus hitel, hogy jön, jön a megszabadító. Nevét is tudták, megint csak bibliai vers-magyarázatból, az is biztató volt, eloszlatott minden kétséget s igazolta a várakozást. Az elmélet tudósai, hagyománygyűjtők, éles elmével tudományt hirdető, a tanház nevelői, megszállottjai lettek a közeli megszabadulás ideológiájának s propagálták széles körökben. Messze földön terjedt el a népszerű gondolat s testet öltött a szabadságvesztett nép körében. Fegyveres felkelésre vezettek, sok dicső hadi-tettel és — bukkással. Oda minden, ami még megmaradt a vesztes háború után. Azt még megbocsájtották valahogyan, mert sereg állt szemben sereggel, de ezt lázadásnak minősítették és iszonyúan meglo-rolták. Kivégzés kivégzést követelt, kegyetlenséggel végrehajtva. Vér, vér, mindenütt csak vér és pusztulás. Már a hamu alatt sem ég a parázs. Elaludt az, többé fel nem éleszt ember fia.

S még sincs vége mindennek. Hazájuktól előzve, szétszórva idegenbe, megaláztatás és szenvedés közepette sem adták fel a reményt. Hit ez most már, tisztán hit, reális alap és számítgatás nélkül. Csak a legrikkább esetben hisznek egy évszámknak, egy álemlernek, ha az ügyesen felhasználja a biblia betűit.

Hogy oly mélyen vésődött be a zsidó lélekbe a hit a megváltásban, a messiánizmusban, a próféták és tudósok tanításán kívül, köszönhető az eszme szerencsés elnevezésének: **עוֹלָם הַבָּיָה**, eljövendő világ. Ennek az elnevezésnek mágikus hatása van. Első hallásra is megnyugtató érzést vált ki. A mindennapi tapasztalat többé nem ütközik bele az isteni igazságszolgáltatásba. Erény és szenvedés, törvényvállalás és keserű sors, ideiglenes társítás, csak a mai napra szól, célja bűnlerovás; holnapra jön a jutalom, a határtalan boldogság: nemzedékek szabad, boldog élete saját hazájukban, Dávid házából származó király uralkodik fölöttük és Isten ismét ott lakik kiválasztott népe között. Az **עוֹלָם** szó maga is misztikus fogalom. Etimológiája szerint jelenti: ami el van rejtve — az ember szeme elől —, El benne, de nem tudja áttekinteni, nem látja a határait. **הַבָּיָה** tehát: a holnap világa, az igazság és igazságszolgáltatás világa, a béke és a szeretet világa, amikor tudással és ismerettel telik meg a föld, Isten megismerésével, ahogy megtelik a mélyen vájt meder a tenger víztől.

Párhuzamosan a messiánisztikus hittel jut elnevezéshez a hit a halál utáni életben, a túlvilágban. Mindkettő **עוֹלָם הַבָּיָה**. Elnevezésük az időszámításunk utáni második századból való. Előbbinél már láttuk, hogy a lényeg ősi és jóval megelőzi új nevét. A hit a túlvilágban is ősi és mikor a második század misnája szabályozza az abban részvevő személyeket, illetve kizár belőle egyeseket és tömegeket visszamenőleg is, akkor a fogalom már ismert volt, a hit elterjedve és a

misna itt is kodifikált, mint a halácha egyéb területein. A stílus és módszer, a talmud kiegészítő magyarázata és döntvénye, a tudósok hozzászólása, vitája és biblia-idézetük állításuk igazolására és megerősítésére, miben sem különbözik más törvénytől, amit a gyakorlat számára alkottak.

A közös elnevezés a hagyományos irodalomban itt-ott zavarólag hat, jóllehet a két fogalom pontosan elválasztható egymástól. A messiánisztikus eszme: hit abban, hogy Izrael népe ismét éli nemzeti életét a szentföldön, tágabb értelemben, az egész emberiség éli a béke boldog életét, sőt ebbe belevonva minden teremtmény, tehát az állatvilág is. A hit a túlvilágban: vallomást jelent az egyén megmaradása, a testtől elvált lélek továbbélése mellett. A másik éles különbség ketfejük között, hogy a messiánizmus kiterjedése határtalan, — már amennyire a föld az — a túlvilágé végtelen; a messiási élet itt játszódik le a földön, a túlvilági a mennyben.¹

Érdekes megfigyelni az עולם szó jelentését. A hagyományos irodalomban világot jelent, a bibliában majdnem kivétel nélkül örök dolgot, örökkévalóságot.

A hagyományos irodalomban az עולם mint tér, misztikus, szent fogalom s van kapcsolata Istennel: מלך העולם a világ királya, רבונו של עולם a világ Ura, de így is שכנה (térben) lakozó, מקום Hely (Isten), Magasság (Isten). A biblia ellenben nem ismer misztikumot, de naiv és emelkedett hangú stílusában a sok poétikus elem mellett is úgy beszél elvont fogalmakról mint rég ismert dolgokról, mint olyanról, mellyel mindig együtt van és amelyben él. Az עולם szónak nála is van kapcsolata Istennel: ה' אלהי עולם örök Isten az Örökkévaló (Jes. 40, 28), ה' יורה לך לאור עולם (ib. 57, 15), ה' יורה לך לאור עולם (ib. 60, 20) az Örökkévaló lesz neked örök világosságul, de az עולם itt voltaképpen tautológia, mert az Isten-fogalom, sőt név ה' már magában foglalja az örökkévalóságot, mint Isten lényegét, nem mint attribútumot. A biblia, vagy mondjuk a próféta, a zsoltáros igényt tart arra, hogy kövessük beszédét, költeményét és ne időzzünk a fogalom elemzése mellett, hiszen a kifejezés a mindennapi használatból, a mindennapi tapasztalatból való.

Tény, hogy a messiánizmusról nem burkoltan, célozgatva beszélnek a próféták, de világosan hirdetik bekövetkezését. Tény az is, hogy a túlvilágról végig a huszonnégy könyvben említés sincsen. A talmud megszokott módszerével kimagyarázza egyes szentírási versekből, de nélküle mi sohasem gyanítanók, hogy utalás történik benne a túlvilágra. Ez állításunk még a talmud (Szanh. 99a, Ber 34b és Sab. 63a) következő megállapítására támaszkodik: אמר רבי חייא בר אבא רבי יוחנן כל הנביאים כוון לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם אבא אמר רבי יוחנן כל הנביאים כוון לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם. Mind a próféták látomása csak a messiási napokig terjed, de a túlvilágot „szem nem látta Kívüled” (Jes. 64, 3).

¹ Maímuni (Hilch. Tesuba VIII, 8.) megállapítása szerint a túlvilágot megjelölő מלכות nem jelentet az a világot, mely csak majdnem keletkezik, hanem a már most is létező világot, de amely minden ember számára külön עולם, mert csak a halál után jut osztályrészéül.

Tény az is végül, hogy az עולם teljesen kiszorította a messiási értelmezést és kizárólag túlvilágot jelent. Így és csak így él ez összetett szó a mai zsidó ember szókincsében és tudatában.

A kérdés most az, vajon e negatívumból az következik-e, hogy a biblia nem ismerte a túlvilág fogalmát, következésképpen későbbi eredetű, esetleg a második századból való, amikor már elnevezésével, kodifikálásával találkozunk? Vagy ismerte? De hát akkor miért nem beszél róla, soha és mivel tudjuk azt igazolni, hogy ismerte?

עולם jelent a „szem nem látta világot”. Hogy ezt felkutasuk, vizsgálunk kell az utolsó állomást, a még látható világot s mellette megállva felelünk arra a kérdésre: ismerte-e a biblia a halált? mi a véleménye a halálról? Erre azután pozitív választ kapunk.

A következő fejezetben vizsgáljuk a halál megjelenését a bibliában. A felsorolt adatok csoportosítása nem követi a szentírási könyvek sorrendjét, hanem halad azon a vonalon, amely húzódik az egyéntől az egyetemig.

I.

I. A halál.

A biblia ismerte a halált. Mint büntetés került a földre. Az ember zúdította az emberiségre. Már a Genesis második fejezetének 17 versében olvassuk: „De a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meg fogsz halni!” Folytatása pedig: (ib. 3, 19): „Arcod verejtékével fogsz kenyeret enni, míg visszatérsz a földbe, melyből vételtél, mert por vagy és porba térsz vissza!”

És ez végigvonul az egész szentíráson következetesen, sokszor említve, feltűnően sokszor a Pentateuchusban, hogy a halál a bűn következménye. Rendesen olyan bűn, amit a közösség vagy valamely intézménye ellen elkövetnek. Ideértve azt is, ha a már élő vallásgyakorlat, vagy a most gyakorlandó törvényt ellen vételenek; továbbá az erkölcs, monotheizmus és az emberi élet ellen. Ezek valamelyike mindig kimutatható a bűnös cselekmény hátterében. S bűnhődik érte egyén, család, nemzedék, nép, vagy az egész föld. Idézteimben kerültem azokat az adatokat, amelyek csak anyakönyvszerűen regisztrálják az elhalálozásokat.

E fejezetet három részre osztottam: 1. A halál. 2. Kiáltás és 3. Kivégzés. Jóllehet, a törvény nem mindig következetes e tekintetben, felcseréli, összekeveri a halálnemeket, de törvényjogi feldolgozása (talmud, midrás) szigorúan különíti el őket egymástól.

1. Cöláfhád fiútudó nélkül halt el. Őt leánya örökösödési pert indít. Kívánságuk, hogy a birtok ne kerüljön idegen kézre, hanem szálljon át a család nőtagjaira, rájuk. „Miért vesszen ki apánk neve az ő családjából, mert nincs fia. Apánk nem volt lázadó. Nem tartozott Kórach zendülő pártjához, a pusztában halt meg, saját bűnében halt meg.” (Num. 27, 3–5; Jos. 17, 4.) Ez utóbbi indirekt kijelentés, természetes megokolása a halálnak: a normális eset, amely mindenkinél bekövetkezik. A talmudi nézet (Sabb. 96b) az egyéni bűnt is ki-

nyomozza és a bibliamagyarázat nála szokott eszközeivel megállapítja, hogy Cóláthád azonos a בִּקְשֵׁשׁ עֵינָיו, a szombati munkatilalom megszegőjével (Num. 15, 32, 36).

2. Jób szörnyű szenvedéseitől hamarosan keres orvoslást. Felesége megszánja, meg akarja szabadítani a nyomorúságos étlettől s biztatja urát: כִּדְּ אֱלֹהִים וּמָוֶת, káromold az Istent és meghalsz (Jób 2, 9).

3. Mózes és Áron a pusztában halnak meg, nem fejezik be életük nagy művét; nem vezetik be a népet az ígért földjére, mert nem szoltak a sziklához — Isten utasítása szerint —, hogy az vizet adjon, hanem bottal ráütöttek. (Num. 20, 26, 28; Deut. 32, 50).

4. Meghal Nádáb és Abihu, Áron két fia, mert (tiltott) idegen tüzet hoztak az oltárra (Lev. 10, 2; 16, 1; Num. 3, 4 és 26, 61).

5. Eli két fia egy napon hal meg (eszik a háborúban), mert viszszaéltek papi hatalmukkal (I. S. 2, 34; 4, 17).

6. Abimelech, Görár királya elrabolja Sárát, Ábrahám feleségét. Álmában szól hozzá Isten: meg fogsz halni az asszony miatt, akit elragadtál, hiszen az férjes asszony! És Abimelech nem közeledett hozzá és szólt: Uram! hát ártatlan embert is megölsz? Nekem azt mondta: testvére ő! (Gen. 20, 2—14).

7. Meghal Ér, Juda elsőszülött fia, mert rossz volt Isten szemében. Ugyane sorsa jut Önán, a testvéröccse (Gen. 38, 7—10).

8. „Özvegvet és árvát ne sanyargassatok! Ha mégis kínoznátok, ha felkiált hozzám, én meghallgatom jajkiáltását, fellobban haragom és megöllek benneteket karddal és akkor lesznek a ti feleségeitek özvegyek és a ti gyermekeitek árvák” (Ex. 22, 21—23).

9. Halálos bűnnek hitték, ha Isten szavát hallják, vagy Istent látják. A kinyilatkoztatáskor kéri a nép Mózes: szólj te hozzánk, nehogy meghaljunk (Ex. 20, 19; Deut. 5, 22; 18, 16). Mánóach mondja feleségének: meghalunk, mert Istent láttuk (Jud. 13, 22). „Láttam Istent — mondja Jákob — színről színre és megmenekült lelkem” (Gen. 32, 31).

Jesája próféta, felavatása idején, így kiált fel: óh jaj nekem, elveszttem! mert tisztáltnak ajkú férfi vagyok én és tisztáltnak ajkú nép között lakom, bizony a királyt, az Örökkévalót, a seregek Urát láttam szememmel (Jes. 6, 5).

10. Dávid népszámlálást rendel el — a tóra utasítása ellenére (Ex. 30, 12), — mire pestis üt ki, mely sok ezer embert ragad el. S könyörög Dávid: ime én vétkeztem, én hibáztam, mit vétett e nyáj? Suijs engem és apám házáat (II. S. 24, 15—16).

11. Chizkijáhu meggyógyul betegségéből és halát ad Istennek. „Te pedig szeretve mentetted meg lelkemet az enyészet verméből, mert hátad mögé vetted minden vétkemet.” (Jes. 38, 17).

12. Jónáthán, mert megszegte Saul király (apja) esküvel és átokkal szigorított tilalmát — bár nem tudott a tilalomról — csak a nép követelésére menekül a haláltól, azért is, mert nagy győzelmet aratott a filiszteusokon (I. S. 14, 44—45).

13. Nábál meghal, mert megtagadta Dávid kérését és becsmérelte. (I. S. 25, 38).

14. Jeróbeám beteg fia meghal, mert apja bálványimádást honosított meg az északi birodalomban (I. Kir. 14, 12, 17).

15. Isten elpusztítja (יָקַד) azokat, akik leborultak az aranyborjú

előtt (Ex. 32, 35). Halálos ítélet (megkövezés) vár arra, aki gyermekét Mólochnak feláldozza. A biblia folytatja a törvényt: „Én pedig... kiirtom őt népe közepéből.” Ezt az utána következő mondat magyarázza: „Ha azonban szemet húnyok (nem hajlítják végre az ítéletet), akkor én fordítom arcomat ama ember és családja ellen és kiirtom...” (Lev. 20, 2—5).

16. Az erkölcstelenség, a vérfertőzés bűnének tilalma mellett közli: a népek, amelyeket elűzők előttetek, elkövtették e bűnöket. Azután folytatja az intelmet: nehogy kihányjon benneteket a föld, — ha megfertőznék — mint ahogy kihányta a népeket előttetek (Lev. 18, 27—28; 20, 22).

17. Halállal bünhődik, aki a szentély és kultusza ellen vétkez mulasztást követ el, vagy azt profanizálja (Lev. 8, 35; 10, 9; 15, 31; 16, 2, 13; Num. 4, 19—20 és 18, 3).

18. Elpusztul különös halállal Kórach (a föld nyeli el elevenen), mert lázított, pártot ütött Mózes és Áron ellen, a hozzá csatlakozott elsőelők tűzhalált szenvednek (Num. 16, 32—33 és 35). Ugyancsak sokan pusztultak el a zúgolódók közül (Num. 17, 14; 21, 6), mire a nép könyörög Mózesnek: véltünk, imádkozz értünk! (ib. 7.) Elpusztulnak a „kémek”, kik rossz hírekkel elcsüggesztették a népet (Num. 14, 12), azután azok, akik szavukra hallgattak, végül a pusztában vándorlók egész nemzedéke (Num. 14, 29, 32—33, 37; 26, 65 és az egész 14. fejezet).

19. Asdód, Gát és Ekrón lakossága pusztul, mert fogságban tartja Isten ládáját (I. S. 5, 6, 9, 10).

20. Emóri népe elvész. Bűne teljes lesz, elpusztul, országát elfoglalják Ábrahám ivadékai négy nemzedéknyi idő múltán. (Gen. 15, 16).

21. Halállal bünhődik a Fáraó országának minden elsőszülöttje, később az izraelitákat üldöző egész serege, mert rabszolgaságban tartotta Izraelt, kínozták és gyermekeit vízbe fojtotta (Ex. 4, 23; 11, 5; 12, 29, 33; 14, 30 és a 15. fejez.).

22. Szodoma és Amóra bűnös városok. Jajkiáltás száll fel felőlük az égbe. Isten tűzesővel pusztítja el őket (Gen. 18, 20; 19, 24), de hajlandó lett volna megbocsájtani a bűnt, felüggeszteni az ítélet végrehajtását, ha tíz igazságos ember lakik ott, nehogy ártatlant sújtsan (18, 32, I. még ib. 25).

23. Elpusztul az egész föld, csak Noé és családja menekülnek meg, mert megtelt a föld gazsággal (Gen. 6, 5—7; 7, 21—23).

Amikor megszűnt Izrael népének nemzeti és állami élete, mert számkivetésbe került ellensége országába, Babilonba s féléo volt, hogy szervezet hiányában lassan felemésztlődik, beleolvad a hódító népbe, akkor Isten prófétát támasztott a fogságban, ki a megváltozott viszonyok között az egyéni felelősséget hirdette: „A bűnöző személy meghal. A fiú nem felel az apáért, az apa nem felel fiáért. Az igaz ember erőnye a saját érdeme és a gonosznak bűne az ő fejére száll.” (Ez. 3, 18—20; 18, 4, 13, 20, 26; 33, 6, 8—9, 13). U. o. (18, 23, 32 és 33, 11): Isten nem kívánja a bűnös halálát, hanem azt, hogy megtérjen rossz útjáról és éljen (V. ö. Deut. 24, 16).

A zsoltár-költő meg így látja: „Megöli a gonoszt a gonoszság.” (Ps. 34, 22).

2. Kiirtás.

Ez is bemutatja a halált mint a bűn következményét, mint bűnhődést, de כרת (kiirtás) kifejezéssel. Megegyezik az első részben felsoroltakkal abban, hogy ez is Isten által végrehajtandó ítélet (מיתה בדי שמים), mégis gyakran súlyosítva עירי-vel, ami annyit jelent, hogy gyermektelenül hal meg, vagy gyermekei is kivesznek.

1. Aki kivonja magát a gyülekezet ünnepének megünnepléséből, irtassék ki az a személy Izrael gyülekezetéből (Ex. 12, 15, 19; 31, 14; Lev. 23, 29; Num. 9, 13).

2. Aki a frigysátor levitikus tisztasági törvényeit nem respektálja; az áldozati előírásokat nem veszi figyelembe; a kultuszhoz tartozó kegyzsereket profanizálja; aki szándékosan bűnözik (nyilván azzal a szándékkal, hogy áldozattal kiengeszteli), irtassék ki. (Lev. 7, 25, 27; 17, 4, 9; 22, 3; Num. 15, 30–31; 19, 13, 20; Ex. 30, 33. Lásd fent 1. fejt. 17. alatt).

3. Irtassanak ki a személyek népük közül, akik teszik (ezeket az utálatosságokat). Egyiptom és Kánaán erkölcstelen életmódját tiltja a már ismert figyelmeztetéssel: s ne hányjon ki benneteket az ország (Lev. 18, 2, 28–29; 20, 18 és 17. feltűnő ez utóbbi helyen a kifejezés ונכרתו לעיני בני עמם l. még fent 1. fejt. 16).

4. Kiirtásra ítélve, aki üzi a Móloch-kultuszt (Lev. 20, 3, 5. V. ö. 1. fejt. 15).

5. Szellemidézők, halottjósok kiirtatnak (Lev. 20, 6).

6. Kiirtatik, aki vért eszik (Lev. 7, 27; 17, 10, 14).

3. Kivégzés.

A halálbüntetés harmadik módja a kivégzés, a biblia kifejezésével: „ember által ontassék az ő (a gyilkos) vére”. (Gen. 9, 6) Már említettem, jóllehet a törvény szava világos — megszabja még a halálos ítélet végrehajtásának nemét is (megkövezés, elégetés stb.) —, még sincs szigorú elválasztás az általam három csoportba foglalt halálnekem között. Nem mindig következik. Ami pedig a büntetések nagy számából következtethető szigorú illeti, idéznem kell a talmud némely tudósának megállapítását, hogy sok ilyenmű törvény csak papíron volt meg és soha sem került végrehajtásra. Csak bűnmegelőzésre szolgált (Szanh. 71a).

Kivégzéssel sújtották a következő büntettek elkövetőit:

1. Emberölés (Gen. 9, 6; Ex. 21, 12, 14, 29; Lev. 24, 17; Deut. 19, 12).

2. Bálványimádás, istenkáromlás (Num. 25, 4–5, 8; Deut. 13, 6, 10–11, 16; 18, 20; Lev. 24, 14, 16, 23. Lásd még fent 2. fejt. 3. és 4; Ez. 14, 8).

3. Erkölcselenség, vérlertőzés, szodomizmus (Gen. 38, 24; Ex. 22, 18; Lev. 20, 10–16; 21, 9; Deut. 22, 21–24. l. még fent 1. fejt. 16; Ez. 16, 40).

4. Emberrablás (Ex. 21, 16; Deut. 24, 7).

5. Szülők szidalmazása, bántalmazása (Ex. 21, 15, 17; Lev. 20, 9).

6. Szülők iránti engedetlenség, lezúllás (Deut. 21, 21).

7. A szentély és törvényeinek profanizálása (Num. 18, 7, 22. L. még fent 2. fejt. 2).

8. A szombat megszenteltséglenítése (Ex. 31, 14; 35, 2; Num. 15, 35–36. V. ö. még fent 2. fejt. 1).

9. Egyes esetekben megtorolva az ártatlan vérontást:

a) Salamon kivégezteti az oltárhoz menekült Joábot, mondván az ítéletvégrehajtónak: távolítsd el az ártatlan vért, amelyet Joáb kiontott: Szálljon a kiontott vér Joáb fejére és magzata fejére örökre (I. Kir. 2, 31–33).

b) Sámuel kivégzi Agágot, Amalék királyát: „Amint kardod sok anyát fosztott meg gyermekétől...” (I. S. 15, 33).

c) Dávid kivégezteti Is-boset gyilkosait, jóllehet azok abban a hitben cselekedtek, hogy Dávidnak jó szolgálatot tesznek, megszabadítván őt ellenségétől. Gonoszoknak (רשעים) nevezte őket, akik védtelen (צדיק) ölték meg (II. S. 4, 11–12).

d) Mikor Joáb megöli a törbe csaló Ábnér, Saul hadvezérét, Dávid így kiált fel: Ártatlan vagyok én és uralmam Isten előtt örökre Ábnér, Nér fiának vértől! (II. S. 3, 28). Majd gyászdalában elítéli a galád gyilkosságot (ib. 33–34).

e) Dávid beleszerelt Bál-Séba asszonyba, Urijáhu feleségébe. Hogy feleségül vehesse, elküldi férjét a háború tűzvonalaiba, ahol el is esik. Nátán próféta gyönyörű példázataiban feltárja a királynak bűnét, mire az belátja s vezekel érte Bűnhődött egyébként azzal, hogy Bál-Sébától származó első gyermeke meghalt (II. S. 11, 15, 17; 12, 1–23. L. még Ps. 51).

f) Halálos ítéletet hajtottak végre Áchánon, Zerách fián, mivel ti-lalom ellenére a zsákmányhoz nyúlt (Jós. 7, 25).

g) Elijáhu kivégzi a profétákat, akik Bált imádták (I. Kir. 18, 40).

II.

Az élet.

Ha a halál mint a bűn megtorlása vonul végig a szentírás könyvein, ebből logikusan az következik, hogy viszont az élet, mint summum bonum, a jóélet, az erényes pályafutás jutalmazása. Ilyen értelemben találjuk is a biblia felfogásában. A talmudnak már műkifejezése is van rá: אדם אוכל פירותיה בעולם הזה az ember e világon haszonélvezetet hűz érte és a tőke megmarad a túlvilági életre (Kid. 39b, 40a; Sab. 127a; Pea I. 1), vagy מהן שכרה בזה... a jutalom ott van az oldala mellett (Chul. 142a és sok helyen még).

Az ötödik ige (Ex. 20, 12; Deut. 5, 16) a szülők iránti tiszteletért hosszú életet ígér „a földön, amelyet az Örökkévaló Istened ad neked.”

Ugyanigy a madártészek (Deut. 22, 7), valamint az igaz mérleg (ib. 25, 15) törvényének megtartásáért.²

² Figyelemreméltó konklúzióra jut a talmud kritikai megfigyelése: a szülők iránti tisztelet törvénye mellett áll, hogy hosszú életű légy és hogy jó dolgod legyen; a ma-

Találjuk azonban e felfogást az életről mint általános elvet, hogy úgy mondjam, mint világszemléletet is.

„Járjatok mind azon az úton, amelyet az Örökkévaló Istenetek rendelt számotokra, hogy éljete és hogy jó dolgokat legyen és hogy sokáig éljete az országban, melyet elfoglaltatok”. (Deut. 5, 30; 6, 3; 8, 1; 11, 9).³

Még szemléltetőbb didaktikai hangon szól a következő idézet: (Deut. 30, 15–20) „Lásd, elébed teszem ma az Életet és a Jót, a Halált és a Rosszat azzal, hogy én megparancsolom neked ma, hogy szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet, hogy járj az Ő útjain, hogy őrizd parancsait, törvényeit és rendeleteit, akkor te élni fogsz, megsohasodsz és megáld téged az Örökkévaló, a te Istened az országban, ahová te majd bemész, hogy elfoglald. Ha azonban elfordul a te szíved, nem hallgatsz (reám), meglátorodsz, leborulsz idegen istenek előtt és szolgálod azokat, kijelentem neked a mai napon, hogy elfogtok pusztulni, nem lesztek hosszú életűek azon a földön, ahová, a Jordánon átkelve, indultok, hogy elfoglaljátok. Tanúkul hívom fel ellenetek az eget és a földet. Az Életet és a Halált tettem elébed, az Áldást és az Átkot, válaszod az életet, hogy élj te és magzatod! Hogy szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet, hogy hallgass szavára, hogy ragaszkodj hozzá, mert Ő a te Életed és napjaid hosszúsága, hogy lakjál a földön, melyet esküvel ígért az Örökkévaló őseidnek, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, hogy nekik adja.” (I. még ib. 8, 19; 11, 17; I. Kir. 9, 6–7).

E drámai stílusban megszólalt intelem az írásművészet minden emelkedettsége mellett sem hagy kétséget az iránt, hogy mit ért élet-halál fogalmakon. A következőket kihangsúlyozott „a földön”, „az országban” beszédes elhárítása minden misztikus belemagyarázásnak.

S mégis nem távozhatom el a szakasztól ünnepi visszhangjának meghallgatása nélkül. Ha a létra alapja a földön van is, de csúcsa az eget éri. A földön pereg le az ígért élet, de időtartama örök, hiszen egy népnek beszél, ígér, Isten ígér. Nemzeti életéről van szó, a hazának, melynek határait Isten vonta meg, területét Isten szentesítette. Nemzedék letűnhet, de másik kél a nyomában. Az Élet, a holnap, a holnapután, a végtelen. S az erény jutalma, hogy az élet nemvész el, gyermekeiben tovább él az ember, a nép. Ezzel el is érkeztünk fejtegetéseink következő állomásához, a gyermekhez, mint az élet és halál problémájához.

dárisztek törvénye mellett szintén azt olvassuk: hogy jó dolgod legyen és hogy sokáig élj. Ime az apa felkelti gyermekét a palota fokára (ahol a madár fészket rakott), hogy hozzon neki fiatal madarakat. Az engedelmes fiú teljesíti apja kívánságát, felmegy és a biblia utasítása szerint elbocsátja az anyamadarat és jön lefelé a fiatal madárakkal. Megcsúszik, lezuhan és szörnyelhet. Hol az ígért jólet, hol az ígért hosszú élet? — kérdezi a talmud. S felel rá: Úgy kell értelmezni a szent szöveget: hogy jó dolgod legyen, azon a világban, ahol csupa jó van: hogy hosszú életű legy. Azon a világban, ahol örök élet van (Kid. 39b, Chul. 142a). Azt megelőzően olvassuk R. Jákob nevében: az erénynek nincs jutalma ezen a világban.

³ Mint érdekes következtetést a biblia betűszóiról értelmezésének idézem (Ber. 8a) a névtelen tudóst, ki elcsodálkozott a híren, hogy Babilónban is vannak öreg emberek. Hogyan? Kérdezte, hiszen írva van: (Deut. 11, 21) „... és ird azokat (igéimet) házad és kapuid ajtófélfáira, hogy megsohasodjanak napjaitok és gyermekeitek napjai azon a földön, melyet az Örökkévaló esküvel odaígért őseiteknek, hogy nekik adja. (Éz pedig csak Kánaánra vonatkozik és nem Babilónra).

III.

A gyermek.

Ráchel kifakad sorsa ellen Jákob előtt: adj nekem gyermeket és ha nincsenek, halott vagyok én!... (Gen. 30, 1).⁴

Isten szeretetéről biztosítja Ábrahámot, nagy jutalmat ígér neki. S szól Ábrahám: óh Uram Istenem, mit adsz nekem, hiszen én gyermektelen vagyok, szolgám lesz az örökösöm! S felelt neki Isten: nem! nem ő lesz örökösöd, hanem az, aki tőled származik. S kivette őt a szabadba és szólt hozzá: tekints fel az égre és számláld meg a csillagokat! Ennyien lesznek a te ivadékaid! És Ábrahám bízott Istenben... (Gen. 15, 1–5).

Régi törvény, ha valaki meghal és özvegye gyermektelen marad, akkor az elhunytak fivére feleségül veszi az özvegyet, tehát sógor-nő-jét, hogy gyermekük legyen, aki az elhunytak nevéhez tartozik majd, nehogy neve töröltessék Izraelből (Deut. 25, 5–6). Júda elsőszülött fia, Éz, meghalt és szólt Júda Onánhoz, másodszülött fiához: vedd feleségül bátyád feleségét, hogy gyermeke legyen (elhalt) testvérednek. És tudta Onán, hogy nem övé lesz a magzat és a földre rontott... (Gen. 38, 8–9. lásd még lent 1. fejt. 7).

Több helyen olvassuk Isten ígérését az ösatyáknak, hogy megjutalmazza őket gyermekeikben (Gen. 13, 15–16; 16, 10; 17, 6–9. 16. 19–21; 22, 17–18; 26, 24; 28, 4. 14; 35, 11–12; 48, 4; Num. 14, 31; Deut. 4, 40).

Dávid hajlékot akar építeni Istennek. És szól hozzá az Örökkévaló: ha majd letelnek napjaid, nyugovóra térsz őseidhez, támasztok neked ivadékokat, aki tőled származik, megszüldítom uralmának trónját örökre. Én leszek az ő apja és ő lesz az én fiam (II. S. 7, 12–14).

Dávid végrendeletében figyelmezteti Salomont Isten ígérétére, mely szerint: ha gyermekeid megőrzik útjukat, hogy járjanak előttem hűséggel egész szívükkel és egész lelkükkel, akkor nem szakad meg az utódlás Izrael trónján (I. Kir. 2, 4; 8, 25; 9, 5; I. még Ps. 89, 5. 30. 33. 37).

Jákob nem fogadja el gyermekei vigasztalását és feljajdul: bizony leszállok én a fiamhoz gyászolva a sírba! (Gen. 37, 35; 42, 38; 44, 31). De amikor találkozik elveszettnek hiit fiával, Józseffel, boldogan kiált fel: most már nyugodtan meghalhatok, miután láttam arcdat, hogy te még élsz (Gen. 46, 30).

Mikor hírül vitték Dávidnak, hogy ellene fellázadt pártütő fia, Ábsalom, elesett. Dávid így kiáltott fel: Fiam Ábsalom! Fiam, fiam, Ábsalom: Vajha én haltam volna meg helyetted. Ábsalom fiam, fiam! (II. S. 19, 1. 5).

⁴ Tragikus befejezése Ráchel életének: az úton nehezen szüli meg második fiát. Már elszállóban a lelke és gondja van arra, hogy kicsiny gyermekének nevet adjon: „Benoni” fájdalommal gyermeke. Talán még hallotta a szülésznő vigasztaló szavát: „Ne léli, mert ez is fiad neked!” (ib. 35, 17–18). Több évszázadot nyelt el már az idő, a fiatal szépséges asszonyból ósanya lett — a sírban. Odaszáll le érte a költészet, hogy még egyszer hallja síró hangját, lógságba öztől késői ivadékaik zokogó imádságát. Ezt Isten is meghallgatta az égből és vigasztaló ígértelet tett: visszatérnek gyermekeid az ő határaihoz (Jer. 31, 14–16).

Az idézetekből következőleg fejlődési fokozatot kell megállapítanunk. A kezdetleges gondolkodás materiális és szülőkörű. Ilyen Sára kiméltelen követelése Ábrahámotól: kergesd el a szolgát és fia, mert a szolgáló fia nem osztozik az örökségben fiammal, Jichákkal (Gen. 21, 10).

Hasonlóképpen csak az örökségre gondol Ábrahám, mikor gyermektelenségére hivatkozva nem találja örökösnek Isten ajándékát. Ugyancsak ezt igénylik Cóláchád leányai, kik törvényt provokálnak, majd házasság révén megmennek az örökséget a törzsnek.

A sógorházasság (יבום) intézménye már nemesebbre törekszik: az elhunytak nevét megörizni.

Idetartozik Jes. 56, 3–5: „És ne mondja a herélt: lám én száraz fa vagyok. Mert így szól az Örökkévaló a heréltokről, akik megörzik szombalfajmat és azt válaszlják, amiben én kedvet találok és ragaszkodnak szövetségemhez: adok nekik házamban és falaim közt emléket és nevet, jobbat fiaknál és leányoknál, örökkévaló nevet adok nekik, mely ki nem ritakik”.⁵

A fejlődés felső foka, mikor Ráchel halottnak érzi magát, ha nincs gyermeke. Gyermekeiben él tovább (Gen. 30, 1).

Ezt érzi Hanna is és azért könnyes az imádsága, azért tesz fogadalmat, hogy születendő gyermekét Isten szolgálatára felajánlja (I. S. 1, 11). Jákob is azt kapja ígéretül Istentől: Ne félj lemenni Egyiptomba, mert nagy néppé teszek ott. Én megyek te veled Egyiptomba és én hozlak fel onnan és József teszi rá kezét szemeidre (Gen. 46, 3–4).

Végül Isten szava — hiszen Ővé a hatalom, a jövő —, mely az utódok számát a föld porával méri és az ég csillagaival. Időbeli tartamukat így állapítja meg: neked adom (az országot) és magzatodnak örökre (Gen. 13, 15–16).

Természetes e kijelentés, hiszen a nép fogalma magába foglalja a később születendő nemzedékeket is, melyeknek sora végeláthatatlan, terjedelme a végtelenség felé tör.

IV.

A túlvilág.

Minden primitív nép tud a túlvilágról, van képzele róla, a biblia nem ismeri, meg nem említi. Izráel népe évszázadokon át élt Egyiptomban, hosszú ideig tartózkodott Babilóniában, élénk érintkezése volt a szomszédos népekkel és kapcsolata a kissé távolabbi keleti népekkel is: kimutathatóan átvett tőlük és magába olvasztott kultúrelemek, népszokásokat és törvényeket, miért zárta el kapuit ép a túlvilág képzetének beáramlása elől. Szándékos-e ez az elzárkózás? Talán e fogalom megalkotásával egyidőben keletkezett kép megteremtése tette

⁵ A próféta magát „népek prófétájának” (Jer. 1, 5) tudja, ki nemcsak Izraelt inti, lenyegelti és lelete színnel festi meg pusztulása képét, hanem ugyanazt teszi kora idegen népeivel is: több beszédben hirdeti pusztulásukat. Így pl. „kiirtom Bábelnek nevét és maradékát, sarjadékát és ivadékát” (Jes. 14, 22). Ugyancsak mint büntetést találjuk a következő kifejezést: **חטאת את זכר עמלק** (Deut. 25, 19; Ex. 17, 14) és **מחני נא מוסר** (Ex. 32, 32).

lehetetlenné bevonulását a zsidó irodalomba, mert félteni kellett tőle az egyistenhit tisztaságát, mely nem tűr meg semmi alakot, semmi képet? Talán erre is vonatkoztathatók a tiltó szavakat: „... ne tanulj meg cselekedni ama népek utálatát szerint! Ne találassék benned... szellemidőző, halottjés és ki megkérdesi a halottakat!” (Deut. 18, 9–11). De hiszen módjában lett volna vallani a túlvilágot minden képtől elvonatkoztatva is. A zsidó lélek kíváncsi alkalmas arra, hogy hiszión gondolati, eszményi és közvetlen intuiciótól nyert fogalmakat magába fogadjon és életének vezérlő motívumává tegyen.

Mi a tényt látjuk. A biblia elkíséri a benne szereplőket a sirig, azután megfordul, visszatér — foglalkozik másokkal. Egy másik tény is van előttünk, amely megdönti azt a fellevést, mintha a monoteizmust féltették volna a túlvilág hitétől: a talmud. Már bevezető szavaimban bőven beszéltem arról, hogy világosan megfogalmazott, pontosan megformulázott, sőt kódifikált szöveg közli velünk a túlvilág létezését és benne a mi részesedésünket. Sajátos módon abban a traktátusban, mely a törvénykezést tárgyalja (Sanhedrin). Tudósok vitája, biblia-magyarázata és megjegyzése tartja, élénkíti a tárgyalást. Idézett helyen kívül számos más traktátus is foglalkozik e problémával. Néhol — nem túlzottan — képet is kapunk róla.

Ismét felmerül hát a kérdés: miért hiányzik ez a bibliából? S nyomban utána egy másik kérdés: jól látunk-e? elmélyedünk-e eléggé a szent szöveg belüibe, hogy bizonyossággal állíthatjuk: „fáradtsággal kerestem, de nem találtam”.

Íme: a biblia alapján lehet összeállítani héber lexikont, de az nem bizonyít amellett, hogy a héber nyelvnek akkor nem volt nagyobb szókincse. Abból a negatívumból, hogy a túlvilág nincs megemlítve, semmiesetre sem következik az, hogy nem tudott róla, hogy nem hitt benne. A nagy nyilvánosság csak akkor szerez tudomást a vízförrásról, amikor már buzogni látja, pedig előbb is létezett, nagy erőf. fejtelt ki ott mélyen a földben.

Most pedig visszapillantunk az eddig megtett útra.

Látjuk, hogy a halál a bibliában büntetés. Ritkábban megtorlás (szemefélszémér), de az előfordult esetekben inkább prevenció, büntmegelőzés. Akár úgy, hogy a bűnre késülő visszatérten a büntetéstől való félelmében, akár úgy, hogy a kiszabott és elszenvedett büntetés másokat riasszon el a bűntől (**למען ישמעו ירא**). Céja: a közösséget megóvni attól, hogy a bűn megfertőzze. A jutalmazásnak célja viszont: a közösség jóléte (**למען יב**) és fennmaradása. Nem téveszl meg senkit a szokásos megszólítás, mely a második személy egyes számát használja. Isten igéje Izrael népéhez szól. Annak adja a törvényt, jelöli meg feladatát, azt inti, óvja a rossz úttól és a pogány szomszédok bálványaitól, erkölcselenségétől. Az egyén csak elvéltve kerül színre, akkor is csak annyiban érdekli a bibliát, amennyiben ez vonatkozásban van az összességgel.

Már a történet kezdeti fokán, a nép keletkezése előtti időben is ott lebeg szeme előtt a holnap népe, a nagy nemzet, mely most még csak kívánság, áldás, de amely az időben megvalósul. Nem is látjuk meg, hogyan lett néppé. Jákob családja Egyiptomba megy s szemünk előtt, észrevétlenül néppé fejlődik. Ettől kezdve mint egység szerepel

mindig — a mai napig —, mely magába olvasztotta az egyedeket. „Achán, Zerách fia, hűtlenséget követett el az örökszentséggel és Izrael egész közösségén földreborulva Mózes és Áron: „Isten, minden test szellemének Istene! Vajjon, ha egy férfiú vétkezik, az egész közösségre haragszol? (Num. 16, 22.) Igen. A közösség most már egy test, s ha egyik szerve beeg, sínyleti azt az egész test. A néppel Isten szövetségét köt, jelenlévő tagjaival és az utánuk következőkkel. (Deut. 29, 14) E szövetség kovácsolja egységre az individuumokat, úgy, hogy annak azontúl csak egy hangja van, csak egy akarata, egy célkitűzése és e szövetségből nem maradhat ki sem egy férfi, sem egy nő, család vagy törzs. (Deut. 29, 17) Egy vallása van: az egyisten-hit és ez jellemző tulajdonsága az egész népnek. Isten igazságos, tehát büntet és jutalmaz. Ebből az is következik, hogy erény és bűn az ember kezében. Szabad akaratából választhat e kettő között, de azzal együtt jár élet és halál (Deut. 30, 15–20). A nép örökké él. Boldogan, házijában, ha Isten törvényei szerint cselekszik; szétszórva, számban megfogatkozva, szenvedésben, ha attól eltér (Lev. 26, 39; Deut. 28, 63–64).

Csak amikor a nemzet összefogó aroncok meglazulnak s alkotóelemeire bomlik ismét a tömegesség, akkor kezd elméledni, elmélyülni és magára gondolni az egyén. Ez természetes fejlődés, vagy visszafejlődés. Egyedül, társtalanul áll az egyén. Azt az erőt, amelyet a szövetségben nyert, nem kapja többé; a gondatlan életet nem folytatja, hiszen ezer gond és veszély nehezedik rá. A tömegbe beékelve, önállóságától megfosztottan is, külön lény volt, védett lény, most pedig csupa kérdés zakatol az agyában. Magára hagyottan kód és rejtejtől áll előtte. „Gnóti szeauton!” De hogyan? A nép boldogsága, tehát sorsa is, szabad választásától függ, de az egyén ott vergődik tehetetlenül, töpreng kérdés és kétely között, merthogy nem lát összefüggést cselekedetei és vézete között. A tudomány ezt teodiceának nevezi. A talmud rövid, népies formulában ismeri: *צדיק ורע לו רשע וטוב לו* igaz ember és — rossz sorsa van, gonosz ember és — jó dolga van! (Ber. 7a).

A bibliahan többször találkozunk e kérdéssel, anélkül, hogy megnyugtató feleletet kapnánk rá. Véleményem szerint e kérdés az egyén sorsának kérdése. Az egyén szenved és nem tudja miért, eltűnik és sohasem tudja meg, miért is élt. Nem ismeri az életet, amelynek pedig részese. Évtizedek tapasztalata után sem látja a holnapot, ahogy a tegnapot sem tudta megragadni úgy, hogy nála maradjon. Játékszere az időnek s úgy érzi, hogy jelenléte fölösleges, járás-kelése céltalan. Mi keresnivalója is van a világon? Aztán megpillantja a megasólt sirt és könnyes lesz a szeme. Felsóhajt: ez hát a vég? Ily rít befejezés! Oda kerülök én is? De hát akkor minek az a pár perc itt? Mi az értelme az életnek? Ajándék, amit pár perc múlva visszavesszünk!

Még visszatérünk e gondolathoz, előbb néhány példát állítunk egymás mellé, néhány egyéni sorsot kísérvnk figyelemmel a biblia elbeszélésében.

Jákob történetébe beleszővődik Ráchel története is. Fejezeteken keresztül foglalkozik vele a Genesis könyve. Megtudjuk, hogy Ráchel szépalakú volt és szépcarú. Jákob kétszer hét évet szolgált apjánál, Lábánnál, hogy feleségül kapja. S az eszlendők úgy rohantak el, mintha

csak napok lettek volna: Jákob szerelmes volt Ráchelbe. E házasságból két gyermek született: József még Lábán házában és Benjámin az úton Kánaán felé. E szülésbe belehalt Ráchel. Anyaságának lett az áldozata. A megrendítő eseményt két-három mondatban közli velünk az Írás. Nem látunk könnyeket, nem hallunk zokogást, Jákob folytatja útját hazafelé, miután eltemette szépséges feleségét az úton és sírjára oszlopot emelt.

Kivesztelte Jákob szívéből a szeretet; érzéketlen lett-e, kegyeletet nem tudó a lelke? Bezzeg halljuk sírását, amikor meglátja József véres köntösét. Látjuk, mint tépi-szaggatja ruháját; mint ölt magára zsákot és gyászolja fiát hosszú időn át; mint utasítja el gyermekei vigasztalását és egyre feljajdul: „Bizony gyászolva szállok le fiamhoz a sírba!” (Gen. 37, 35).

Fájdalmat összehasonlítani, lemérni nem tudunk, de ha az apát így megrendítette a gyász, miért nem nyilvánult ez meg a férjnél is, amikor fiatal, kedvenc feleségét hirtelen elvesztette?

Felelet: az eseményeket a biblia írja meg. Csak az érdekli, ami a történetet előbbre viszi: férfiak, nők, házasság, gyermek, nemzedék és a csúcson a nép. Ez a cél, mely felé törekszik. Józsefnek, Jákob gyermekének feladata létrehozni harmadik nemzedéket. Elvesztése egy nemzedék kimaradása, a nép létrejöttének akadélya, tehát a közösség vesztesége, azért oly fájdalmas számára a gyászír. Ráchel ellenben már nem alkalmas gyermekszülésre, már letért a folytonosság egyenes vonaláról, ezért már nem „közügy”. Tragédiája bármily fájdalmas, csak egyéni, azért nem időzik mellette a biblia.

Megrögzítjük mindenesetre Jákob feljajdulását: leszállok fiamhoz a sírba! E hangból mégis csak kicsendül valahogyan, hogy Jákob hite szerint József létezik még.

Ugyanez a képzelet Dávidnak. Báb-Sébának, Urijáhu feleségének fia született Dávidtól. Midőn az asszony később özvegy lett és Dávid felesége, Isten betegséggel sujtotta a gyermeket. Dávid bőjtölt és a földön hált. Mikor a gyermek meghalt, felkelt a földről, megmosdott, megkente magát (olajjal) és ruhát váltott, bement az Örökkévaló házába és leborult, majd bement a maga házába, kért és tették eléje kenyeret és evett. Csodálkozó szolgáinak így felelt: „ameddig élt a gyermek, bőjtöltem és sírtam, mert azt mondtam: ki tudja, majd megkönyörül rajtam az Örökkévaló és életben marad a gyermek. Most azonban meghalt, minek is bőjtöljek? Visszahozhatom-e még? Én elmegyek ő hozzá, de ő nem tér vissza én hozzám.” (II. S. 12, 15–23)

Naplementekor mély álmot fogta el Ábrahámot, sötétség és nagy lélelem szállt rá. Ekkor szólt hozzá Isten: „Tudd meg, hogy idegen lesz a te magzatod... te pedig betérsz atyáidhoz békében, el fogsz temettetni jó vénségben” (Gen. 15, 12–15). E vigasztaló ígért csak azt tudja megnyugtani, ki hiszi, hogy az eltemetés nem jelenti a végét, a kapcsolatot Istennel továbbra is fennáll.

A *שבת* ige (lefeküdni) használata az elhalálozásra, szintén arra vall, hogy a halált csak alvásnak, álomnak tekintették, melyből van felébredés. Olvassuk Jákob végrendeletében: „Ne temess el kérlek Egyiptomban! Hogy fekdüjem atyáimmal, vigy el engem...” (Gen. 47, 29–30).

Júda és Izrael királyairól is olvassuk, hogy pihenőre tértek *atyáik*hoz. Ebből is az csendül ki, hogy, akikhez sirba szállnak, azok megvannak, léteznek.

Bábel királyát, országok és nemzettek ellipróját, fenyegeti meg a próféta: „Mind a nemzetek királyai, valamennyien felkúsznak dicsőségben, kiki a házában (a sirt érli rajta: Targum, Rási és RDK.). Téged pedig kivét magából a sírod...” (Jes. 14, 18–19).

Látjuk tehát a csendes megnyugvást a halálban, mely álmot jelent csupán és nem elmúlást.

Izsák utasítja Ézsaut, készítsen számára izletes ételt, hogy megáldja, mielőtt meghal. S beszél minden lélelem, minden iszonyat nélkül saját haláláról. Bizonyára szintén azért, mert nem látott abban mást, mint a létnek egy másik formáját.

E néhány példa a maga egyszerű és természetes hangjával azt a benyomást kelti, mintha közludatot fejezne ki. Mintha az egyén élete és sorsa a biblia korában már megoldott rejtvényt volna s nem töprengő kérdés többé. A valóságban azonban nem ez a helyzet.

Az emberi sors a mindennapi életben klasszikus kifejezést nyer a biblia egyszerű megállapításában: „nemzedék megy, nemzedék jön” (Koh. 1, 4). Hogy előbb a tovatűnő nemzedék után néz s csak azután köszönti az újonnan érkezőt, az az utómondattal magyarázható: „és a föld fennáll örökké”. „Háárec” itt nem földet jelent, mint materiát, sem mint geográfiai fogalmat, hanem az emberiséget, mely a földön él. Az emberiségről állapítja meg tehát, hogy örök életű. Az elvesztett nemzedékek helyébe mindig újak jönnek, soha sem pusztul ki soruk.

Ezt látjuk mi is, ha a multra visszatekintünk s ugyanez a kép tárul elénk, ha a holnapot vizsgáljuk. Mást is látunk azonban. Nemzedékek nem egyszerre keletkeznek, sirbaszállásuk sem együttesen történik. Az idő egymásutánja hajtja ki és vonja be őket. Beleszédül a szem és könnyes lesz, ha erősen nézi, mint vonulnak át egyenként a tövénységű hidon, hogy parancsszóra átkeljenek a túlsó partra, ahol aztán nyomuk vész. Az emberi nem körül derült a látás. Ott nincs veszteség. A létszám állandó. Az egyesek pályája tragikus, vigasztalan. Született, hogy meghaljon! Fokozza a kétségbeesést, hogy az ember tudatában van ennek. Tudja, hogy halálra van ítéltve; tudja, hogy időre szóló tartózkodási engedélye van s minden nap arasznyit váj a földre, — saját sírját ássa meg. „Mert van a fának reménye: ha kivágják ismét megújul és csemetéje nem szűnik meg. Ha megvénül a földben gyökere és porban elhal törzsöke: viznek illatától felvirul és gallyat hajt mint ültetvényt. De a férfi elgyengülve, meghal, kimulván az ember, hol van?... Ha elhal a férfi, föléled-e? (Jób 14, 7–10).

A biblia nem vonta bele az egyesek sorsvizsgálatát tárgya körébe. Ha némelykor szokásától eltérően tovább időzik egy-egy történelmi személy jellemének kialakításánál, az csak azért történik, hogy ezáltal jobban megismerjük az egész népet. Mindez nem jelenti azonban, hogy az egyént teljesen magára hagyva feláldozza, hogy az egyénnek nincs szava, joga. Csak annyit, hogy a biblia történetet ír, Izrael népének történetét és ebben az egyén teljesen beleolvad a tömegbe.

Természetes, hogy e megállapításunk a szentírás könyvei közül háromra nem vonatkozik, az ú. n. *אִיּוֹב מִשְׁלֵי תְהִלִּים*-re: *איוב* háromra nem vonatkozik, az ú. n. *אִיּוֹב מִשְׁלֵי תְהִלִּים*-re.

E három könyv előtt a biblia többi könyvétől. S mi itt Jób könyvét akarjuk kiemelni, mint olyant, amely véleményünk szerint kizárólag az egyén súlyos kérdését kutatja és — megoldja.

Karl Buddenek (Das Buch Hiob. Göttingen, 1913) minden bizonnyal igaza van abban, hogy e könyv magyarázóit csak a párbeszédet követik, figyelik; csak a bennük megnyilatkozó elmélyülést tárgyalják s egészen megelégedeznek a prológusban elmondott tragikus történetről, mely elindítja e felsőes drámát. Jóllehet maga Jób, ki oly bőbeszédűen tudja előadni lelke lájdalmát, alig-alig említi és siratja gyors istencsapástól elvesztett gyermekeit.

Karl Budde egyébként sok Jób-magyarázóval egyetemben a teodicea kérdésének tárgyalását látja e szentírás könyvben. S azt végig tanulmányozva, csalódva teszi le kezéből, mert a hosszúra nyúlt párbeszéd — beleértve Isten feleletét is, mely Jóbót teljesen megnyugtatta — sem oldották meg a kérdést: miért szenved az istenfő?

Hevesi Simon (Jubiláris emlékmű Handler Márk talai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Lugos, 1904. 91. skk.) „nisszajon”-nak: az ember próbatételének tekintti Jób könyvét. Problémája nem az, hogy Isten igazságos-e, hanem az, hogy az ember erkölcsi lény-e? Jób könyve tehát nem Istennel, hanem Jóbbal, az emberrel foglalkozik. (93. l.) A nisszajonra idéz példákat a szentírás könyveiből.⁶ Felfogásunk szerint az idézett példák egyike sem mérhető össze Jób próbatételével.⁷ Ábrahám Isten szavára viszi ugyan fiát feláldozni, de még mielőtt végrehajtotta volna a parancsot, hallja a mennyei szózatot: ne nyúlj az ifjúhoz! Csak próbatétel volt. A H. S. idézte többi példa is, úgy látszik, inkább a „nisszajon” szó miatt került az Ábrahám áldozatkésztsége mellé. Próbatételnek lehet odaállítani Jákob életét, sorsát Ráchel halála után. Több mint két évtizeden át gázsolja elvesztettnek hitt kedvenc fiát, Józsefet és egy hanggal sem zúgolódott Isten ellen.

Ábrahám Isten áldásának ígérletét: a jövőt kapta jutalmul engedelmességéért, Jákob meg élő fiát, kit Egyiptomban viszonzóltatott a legnagyobb fényben, Jób ellenben fiait és leányait veszítette el. Ki kárpótolta, ki kárpótolhatta ezért?

Nem tudjuk követni áldott emlékü mesterünket abban sem, hogy a könyv végén elhangzó Isten-szava, mely a mindenség nagyságát és a teremtés hatalmas és bölcs művét, valamint a teremtmények nagyszerű alkotását felsorolja, azt célozná, hogy jelentéktelennek és eltűnő csekélynek lássák a vergődő egyén számos baja és minden szenvedése.

H. S. idézi Duhm⁸ véleményét is, hogy Isten beszédének célja Jóbót világnézetének individualizmusából, mely Jóbnek egyetlen hibája, kiragadni (134–135). Hiszen bibliánk alakjaiban, gondolkodásukban,

⁶ Hevesi Simon ezt a felfogását több dolgozatban fejtette ki. L. Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága. Hevesi-Emlékkönyv. Budapest, 1934. 48. skk. II. Nr. 32., 62., 74., 145., 191., 238. V. ö. még „A Nisszajon Jób könyvében” c. dolgozatát MZA Sz. LVI. 1939. 105–109.

⁷ Leginkább R. Méir és Berúria két fiának hirtelen halála volna ezzel párhuzamos (Midrás Misle. Prov. 31. 1-hoz. Jálkut S. 964), vagy Aron két fiának halála, mely alkalomból Mózes vigasztaló szavakat mond bátyjának: „Ez az, amit szolt az Örökkévaló mondván, a Hozzám közelállók által megszenteltem...” Mégis azzal a külföldiséggel, hogy Aron két fia vélt az isteni parancs ellen, ezért is „hallgatott” Aron.

⁸ D. Bernh. Duhm: Das Buch Hiob. Tübingen, 1897.

beszédjünkben, példaadásukban ép az az örökség, hogy nem féltessenek, nem Übermenschnek. Egyszerű emberi lények, erős hittel és vallással. Jób, mint szentírásai példa, sem lehet más. Már pedig a könyv végén úgy tűnik elő, mintha Jób Istennek néhány szavára már feladja a harcot és meghódol. Az a Jób, ki oly keményen és annyi lelki erővel, megőződéssel harcolt igazsága mellett, következetesen védekezett barátai „vigasztaló” szavai ellen és állandóan visszautasította még a lehetőségét is annak, hogy akár ő, akár gyermekei bűnösök, most egyszerre meghátrál és feladja egész életének harcát! Mintha csupán csak az lett volna a kívánsága, hogy egyszer szembe kerüljön Istennel és nem az is, hogy feleletet kapjon töprengéseire. Hogy vannak és voltak nagyobb problémák, hogy Jóban és családján kívül még ott a nagy világ, létrehozása és kormányzása nagyobb probléma, azt Jób jól tudta, de fájdalma — főképpen ártatlanságának tudata miatt! — oly erős volt, hogy nem akart mást látni, mint önnön lelkét. Okot keresett, magyarázatot, ezt pedig nem kapta meg Istennel folytatott párbeszéde után sem. Mi az tehát, ami Jóbót lecsillapította s bennünket semmiképpen sem tud megnyugtatni?

Igen jelentős és lényeges körülmény hiányzik a Jób-kommentárokból és ez a **halál meglátása**. Jób feltűnően sokszor kerül szembe a halállal és beszél róla, szól hozzá. Ezt gondosan megvizsgálva más világításban látjuk a dráma alapeszméjét, a szereplők lelkirajzát és a végkifejledést.

A halál és főképpen a halál utáni állapot, a sír, a mozdulatlan-válozatlan-érzékletlen-szenvtelen-abszolút nyugalom, de véget vet minden szenvedésnek. Boldogság-e ez a helyzet? Létezés ez továbbra is, s benne az ember, a személy, a tegnap tépelődő, vergődő, testi és lelki gyötrelmek hordozója, énjének terhétől felszabadulva haszonélvezője-e az időtlen, együttemű ismeretlennek? Az örök álom, melyet már nem bolygat meg senki és semmi, a nagy birodalom, minden élő találkozó háza, melyben nincsenek társadalmi ellentétek, rangkülönbségek, indulatok, harag, gyűlölet, fáradtság. A sötétség, ahová a szenvedő már kívánczik, a vakhomály, a sír, ahová a megtéptelt lelkű ember újjongva bevonul, becézve az örök pihenőhelyet és lakótársát — a férget: apám vagy! anyám vagy! én édes testvérem! keblére öleli, baráti egyetértésben megférnek egymás mellett. Majd eltaszítja magától, undorodik tőle, írlózáttal fordul el a megsemmisülés örök honától. A borulat, melyben homály fénylik és semmi zavaró, semmi csendháborító, az út, mely odavezet, síma, nincs rajta csak egy nyom, egy irány, mert onnan nincs visszatérés.

Vonzó-e ez mind, kíváncsi menedék vihar és zivatar elől? Fájdalom-e az élet s reménység-e a verem?

E kérdések dűlnak Jób lelkében. Szavaival már döntött: a

* A halál gondolatát és a tőle való iszonyt, a halott ember szánalmas lehetetlenségét és a sok néven említett sírnak némaságát érinti a szolláros könyve is több helyen, anélkül, hogy sokat töprengene felette. Minthogy a szolláros életcélja Isten dicsőítése, jogosnak látja, sőt egyenesen „Isten érdekében való”-nak, hogy ő megmeneküljön a veremtől, ahol minden haladéknak, minden hang meghalt örökre. Az anyaszól a gonoszoknak való. (Ps. 6, 6; 9, 18; 10, 10; 18, 6–7; 30, 3 és 10; 34, 22; 39, 3–6 és 14; 88, 6 és 11–13; 89, 48–49; 103, 16; 115, 17.)

halál — megváltás, a nemszületés a lehető legjobb (v. ö. Erub. 13 b: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא). De belül mást érez: élni akar, minden vágya az élet. A szenvedések nem tartoznak az élethez. A szenvedés büntetés, Isten bünteti vele a gonosztevéket, de hát miért szenved ő, hiszen ő ártatlan? Isten ártatlant is sújt. Így szavaival. Belül mást érez: valami van még! Valami, amit ő nem ért meg. Valami rejtelme lehet még az életnek, a létnek, Isten kormányzásának, amit homály takar el előle! Ezt keresi. Kutatja a természetben, az értelemben, barátok és bölcsék tanításában. Hiába, sehol sem találja meg. — Most az embert vizsgálja, viszonyát az élethez, helyzetét a létben. Tökéletlen és gyarló az ember, összezsugorodva napokban, azok elrohannak és ő elenyészik és nincs többé. Mint a virág, hamar elfonnyad ő is, mint az álom ellillan ő is és nyoma sem marad. (V. ö. Ps. 39, 14.)

Hát nincs öröm a földön? Sehol? Van Amott virul a gonosz, nincsenek problémái, nem aggódik a holnapért: „edite, bibite post mortem nulla voluptas!” Mit bánja ő, hogy halála után szenvednek-e érte gyermekei. Nincs reá gondja. Holnap ő már pihenni fog. A völgy édes göröngyei ágyat velnek neki. Irigylje-e, elkívánja-e sorsukat? Nem! A maga számára nem ezt kívánja. Szeretne ott lenni a sírban, távol Isten haragjától s nyomban fölébredni, öntudatra kelni, ha a harag elmúlt. Igen, az életet akarja, de megszilárdítva, megrögzítve, fiatal erővel és tudással. Az életet akarja, mely determinált ugyan: tudja, hogy Isten előre megállapította terjedelmét és sorsát, így is elodagja, csak ne kísérje állandóan a rossz és ne lessen reá minduntalan a halál!

„Bűn és bűnhődés” kiáltják a fülébe folyton barátai, vigasztalói. De hát nem vigaszt akar ő, nem szórádatot, argumentumot. Azt az ismeretlent keresi, ami felemeli, hatalmat ad a kezébe, hogy megváltoztassa életét, hogy megmátsa az egyén pályáját, hogy sorsát ő irányítsa. És még így sem!...

Ha síma is az egyén járása, baj és bánat elszedve léptei elől, elrohannak a napok, árnyékként eliramodnak az évek: mi vár az emberre? Napjai ha elmúltak, mi van azután? Boldog a tenger, a szörnyeteg, a nagy tömeg hatalmával megragadja és magához szorítja az életet, a percekben élő lény sodródik, akaratlan odamegy, ahová hajlja a nagyobb erő! (V. ö. Ps. 39, 5–6 és 103, 16.)

A gonoszok újjongása pillanatokig tart csak, mondják barátai, vigasztalói (u. e. Ps. 37 és 92.), de hát miben különbözik ő tőlük, ő az igaz és istenfélelő ember? Ki állapítja meg, mi a pillanat? Ki méri meg az időt? Az idő mindig halad, a napok lemorzsolódnak, mi van azután?

Barátaival szemben, kik neveltetésüknél és jámbor multjuknál fogva a megnyugvást, a beletörődést hirdetik, mert Isten igazságos, Isten nem fordít el a jogot és a gyarló ember nem lehet igazabb Istennél; barátaival szemben, kik minden csapást az elkövetelt bűn következményére vezetnek vissza, Jób mélyebb ok után és. Barátainak immár unalmassá vált tanításán rég túl van. A sok töprengésben túlhaladta, túlszárnyalta színvonalukat. Bizonyára nem ez az első beszélgetésük. A drámát megelőzően is sokszor összejöttek, keleti bölcsék módjára eszmét cseréltek, de most kiemelkedett soraikból. Nem felejtették el a prólógusban említett legszebb, imaszzerű mondását: „Az Úr

adta, az Úr elvette, legyen áldott az Úr neve!" Méltatlankodó válaszáat sem felejtettük el, amit oktatolag mondott feleségének: „A jót el fogadjuk Istentől, de a rosszat ne fogadjuk el?!” Közben Jób mélyen belevájt a lelkébe, sokat bölcsekedett, jámbor, alázatos lelke amikor okát keresi Isten haragjának, már nem érné be azzal, ha szenvedéseit elmúltnak; saját, tehát egyéni életét szeretné tökéletesnek látni. Biztonságban, hogy ne oltsa el világát, ne boruljon rá a sirnak kemény röge; biztonságban, hogy ne fenyegetse, ne félelmitse meg állandóan a halál. Viaskodik az idővel, a napokkal, hogy hordozzák tovább, tovább, végnélkül.

S az íhlet egy szent pillanatában, teste énjét megtagadó hős erejében, meglazítja a rögök fájó terhét, lerázza a porba hullott egyénhez odapadát göröngyöket, felfeszíti a sírok sötét zárját és rálép az új élet küszöbére. Az átalakulás fenséges meglátásához Istent szólítja, örök tanúnak hívja, hogy virrasszon mellette és ébredésének első megszenlett tekintete odaszálljon a mindenség Urához.

„De én tudom, Megváltóm él s utolsónak Ő fog ott állni a porhalom felett. S bőrom nélkül — szétmállott az már — és húsom nélkül látni fogom az Istent. Én magam fogom látni, szemeim látják meg és nem idegen!” (Jób 19, 25—27.)¹⁰

H. S. más alapeszmét lát Jób könyvében (nisszajon), de beszél a lélek halhatatlanságáról Jóbval kapcsolatban. Igaz, csak mint a „szenvédésszerű olyan gondolat, mely elviselhetőbbé teszi a szenvedést.” „Ha nem is mint szilárd meggyőződés, de mint habozó reménység éled meg.” (121—123. l.) A bibliakutatók, Jób-magyarázók egész sorát idézi, mint akik a lélek halhatatlanságának gondolatát olvassák ki az idézett három versből.¹¹

Duhm (ib. 104 l.) érdekes megjegyzést fűz az idézett Jób-versekhez: „Hier an dieser einzigen Stelle des A. T. lernen wir, wie die religiöse (nicht die psychologisch-animistische) Unsterblichkeitshoffnung entsteht. Dass sie sich zunächst nur auf eine Person und einen Augenblick beschränkt, ist gerade ihr Vorzug, die Hoffnung auf alle mit Gott verbundenen Frommen und auf ewige Zeit auszudehnen, ist ein Leichtes, sobald nur erst die Macht des Todes überwunden ist.”¹²

E szavakból is látjuk, hogy a fejlődés egyenes követelése az

¹⁰ Régi, természetes vágya a hívőnek, Istent látni. Mózesnek is ez volt a kívánsága, de Isten kioktatta: „Nem láthat engem az ember, amíg él.” (Ex. 33, 20.) Megmarad hát ez jámbor reménynek a halál után. „Idő”-re. V. ö. Ps. 17, 15. L. I. feje. 9.

¹¹ Ewald, Umbreit, Hupfeld, Schlottmann, Hoelmann, Oehler, König, Dillmann, Zöckler, Arnheim, Löwenthal és mindenkifelelt a kiváló Delitzsch.

¹² Mig a Targumban támaszra és igazolásra talál az idézett Jób-versek államlunk használt magyar fordítása, addig közkeletű kommentáraink (Rasi, Ibn Ezra, R.L.B.G. stb.) részint haligatnak, részint racionalizálnak Rasi pl. מִי־לֵךְ (magyarul: B.G. stb.) részint haligatnak, részint racionalizálnak Rasi pl. מִי־לֵךְ (magyarul: 27.) Paul Volz (Hib und Weisheit, Göttingen, 1921, 21. és 56. l. és u. o. l. jegyzet).

¹³ Istent Isten vonalkoztatja, hogy Isten mint barát jelenik meg és nem mint ellenség. A megjelenéstől Jób bajának orvoslását várja. Főképpen pedig azt, hogy ártatlanságát. A megjelenéstől Jób bajának orvoslását várja. Főképpen pedig azt, hogy ártatlanságát. A megjelenéstől Jób bajának orvoslását várja. Főképpen pedig azt, hogy ártatlanságát.

egyéni kiindulópont, sőt a szubjektív erő kitörése, az átélésben izzóvá hevített én, mely nem akar, de nem is tud elmerülni. Elpusztítására csak saját maga volna alkalmas, de nem térben és időben, hanem vála-hogyan úgy, hogy az én magábaolvastán saját énjét, túlélné saját elmúlását. Meghalni, elveszíteni emberi alakját és lényegét és nagy-szerűen átalakulni, új életbe lendülni, gazdagabb, tartalmasabb, időtlen létebe lelemelkedni; képességet nyerni arra, ami azelőtt nyugtalanító vágy volt csupán, lázálom, gyótródó epedés; túljutni az ember lénye számára megszabott halárvonalakon — ez a cél.

Nem lesz már bőrom, húsom sem és — látni fogom az Istent. Én fogom látni, az én szemem fogja látni. Én leszek az és nem idegen. A kifejezés יָרָא erősen hangsúlyos. Jelenti az én megmaradását, az egyén továbbélését. Nem félbreeds pillanatokra, nem „látni és meghalni,” hanem az örökélet valomása, mely független a mi meglátásunktól. E felfedezés maga gyönyörűség, a végtele boldogság.

Tudjuk jól, e szent álom szétfoszlik majd. Eltűnik hajnalhasadás-kor. Visszatér a kétely, a lelket felőrő örök félelem a vég közeledésétől. Sötét vermek, sírok mélysége szájtát tája, várja a halandók ezreit, köztük lesz ő is. Remegni fog és görnyedni vállál ő hordozza a napokra szabadt életet, mert mi öröm lehet abban, aminek szűk rútvégét látjuk folyton.¹³ Borongás jön és homály, de ismét visszatér az áhítat szent pillanata: várja a találkozási Istennel. S ez a pillanat nem a percnek része, nem is időbeli fogalom, hanem örökkévalóság.

Hogy ezek után mi az én, nem tudjuk. Talán nem is tudhatjuk. Csak azt, hogy túlnék elválaszthatatlan. Mindig magunkkal hordozzuk. A halál nem tudja elgáncsolni. Kapuja nem zárulhat be előle. Valami szellemi szubstancia, mely nem foglalható definícióba a számok segítségével, a tudás megértésével. Valami létező, melynek nincs vége. Egyik kisugárzási formája látókörrünkbe kerül, észleljük, tárgyaljuk, beszélünk róla, nem valódi lényegének megismerése alapján, hanem csak gyarló eszközeink. Érzékeink segítségével, amelyek bizonyos fokig tudnak kü-lömbiséget tenni külső megjelenés, gondolkodás és cselekvésekből következtető jellemek között. A kisugárzást, amennyiben hozzánk eljutott, csak megszabott ideig kísérhetjük ismert érzékeinkkel. Azon túl eltűnik szemünk elől.

Jób a lehetetlenre vállalkozik. Ezt az ént akarja meglátni. Megragadni, tudatosan érzékelni, hogy sohase váljék meg tőle. Jól sejt, hogy az örökéletbe kellene nyúlnia utána. Ott áll az Éden kerljének mezsgyéjén, ellenállhatatlan vágya leszakítani az élet fájának gyümöl-

¹³ Így többek között 7, 9: „Felhő szétfoszlik és eltűnik, úgy aki sirba száll le, nem jön fel többé...” („En sem kimélem számat, hadd beszéljek lelkem fájdalomában, hadd panaszkodjam lelkem keserűségében.” Ib. 11.) E töprengés, önmarcangolás, mely panaszokból, barátainál vigaszt kereső, semmiesetre sem világnézeti állásfoglalás. Ellelkezőleg, felvilágosító cáfolatot vár, tanítást arra, hogy téved, nem jól lát; az ember különb lény, fontosabb teremtmény és maradóbb, mint a felhő. Optikai csalódás vezette félre. Barátai azonban nem érik minduntalan felajudlásának igaz okát. Jellemző és feltűnően félreismertő a Talmud egyik halachistájának következtetése: מִכָּאֵן שֶׁכֵּן אִיב בְּתַחֲיִית דְּמִיתוּ (Bab. Betra 16a) Jóbnek eme állítását találjuk kérdés formában Koh. 3, 21-ben és ugyancsak ott 9, 4—6. ezzel egyezően.

csét, de keze rövid, nem ér el odáig. Bemennie, megközelítenie a fát nem szabad, nem lehet. Őrzik a „Kerubok és a mindenfelé forduló lángpallos.” Csak találkozása Istennel segíthet. Csak az tudná megmenteni hányódó lelkét.

S épp ez az, ami annyira megnyerte Isten tetszését: az ember, aki annyira vágyakozik Hozzá, mert Nélküle üresnek és értelmetlennek látja a mindenséget. Így tudjuk csak megérteni, hogy Isten haragja fellobbant Jób három barátja ellen és engesztelőáldozat hozatalára utasítja őket. „Nem beszéltek rólam helyeset, úgy mint szolgám Jób.” (42, 6–7) Holott az egész könyvön végig Jób a panaszkodó, Isten eljárását bíráló, helytelenítő, míg barátai állandóan Isten igazságát hirdetik Jóbbal szemben is, kinek tragédiája bizonyára őket is mélyen megrendítette. Csakhogy Jób panasz, zúgolódása, sőt önátkozása is — csak külső forma szerint az, valójában azonban új és új forrásokat nyit meg, új gondolatokat sorakoztat fel, új érveket hoz, meggyőző bizonyítékokat a maga igaza mellett. Barátai ellenben az „istenigazolás” állandó ismételtetésével hatástalanná, unalmassá és bosszantóvá válnak. Ha lelkükből fakad is, nem alkalmas arra, hogy Jób háborgó lelkét lecsillapítsák. Vigasztaló szavak helyett oktatást adnak, lágyan gyöngéd hang helyett korholást.

Jób tehát magára maradt, sajgó sebétől lázasan, szóllan tűrte az idő múlását. Nagy lelkében még nem szunnyadt el minden párázsa. Benne az élet még remélt, az egyetlen kívánsága még valóra válik: találkozása Istennel.

S midőn már mindenhova elbaragolt, mindenütt keresett értelmet és megnyugvást és fáradtan, kimerülten elhallgatott, akkor jelenik meg az Isten, hogy oktassa teremtményét: az ember készen találta a teremtést. A természet egyellen jelenségéhez sem tud semmit sem hozzáadni. Gyöngö és gyarló ő és nem tud felérni Isten világkormányzásának értelméhez. A filozófust bizonyára nem elégítené ki e megállapítás, a mindig meditáló, vallásos lelkiéletű bölcs megnyugszik ebben. Miért? Többet tud-e töprengésének végén, rövid beszélgetése után Istennel, mint tudott akkor, amikor fájdalma űzte gondolatol-gondolatra? Hiszen az egész könyvön végig megfedkezünk a prologusról, a „Hiób-hírekről”, a nagy családi katasztrófáról. Az ok izgat, a magyarázatért kavarja fel Jób az egész világot. Tudni akar, ismerni, megérteni: mi az, amit ésszel fel nem ér. S mit tudott meg a végén? Azt, hogy nem lehet tudni? Hogy ember nem tudhat, nem érthet? Ez nem volna méltó befejezése a szentírás könyvei közé beékelte drámának.

Véleményünk szerint Jób nem csak negatívumot kapott Isten szavaiából. Megtudta, hogy rossz eszközt használt, midőn elindult, hogy megtejtse a nagy rejtélyt. Az ész, az emberi ész, nem tud a végtelenség felkúszni. Korlátai vannak, akadályozzák emelkedését. Ha erőltetett menetelésben, a kiváló tehetség minden felszerelésével el is ér a teremtet világ megértéséhez, minden kiváló meglátása mellett is megtorpan, mert akkor veszi csak észre, hogy hiábavaló volt minden erőlködése, amit keresett, nem találta meg. Amikor azt hitte, célhoz ért, betekinthez a lelakatolt kastélyba, csak akkor látta, hogy vasfüggöny takarja ablakait.

„Hol voltál, midőn alapítottam a földet?...” (38, 4).

„Eljutottál-e a tenger örvényéig s a mélység fenekén járkáltál-e?” (38, 16).

„Feltárultak-e neked a halál kapui...?” (38, 17).

Megtudja ebből, hogy amit ő eddig látott és képzeletében feldolgozott, az csak a nagy egésznek kis töredéke, csonka szemnek csonka képe, a nagy világegyetem körforgásából lemállott egyik porszem. Volt lét a teremtés előtt is, lesz lét az idő után is. A vallásos ember „eltakarja arcát, fél odatekinteni Istenhez.” A vallásos ember leborul Isten előtt, kihez felért akkor, amikor ész-kísérője és vezetője megállt. Az ész az időben keletkezett és ott ér véget. A vallás, Istenhez kapcsolva, ledönti az idő határait és gyönyörködik az örökkévalóság szemlélésében. Az örökkévalóságban, melynek ő is részese. Most már látja, hogy az igazság, a jog, amit annyiszor és annyi öntudattal emlegetett: az ő igazsága, az ő joga; amit megcsúfolott és megtagadott a sors, az csak emberi igazság és jog, mert az időn keresztül látja. Az igazság, a Jog Istennél van. Szenvedés, fájdalom, veszteség csak az időben vannak, abban keletkeztek. Odatapadnak az emberhez, ki igyekszik megszabadulni tőlük, ki akar szökni az idő fogdájából, hogy rohanjon az örökkévalóság felé. Nem ott tévedett Jób, nem az a hibája, hogy individuális a világszemlélete (Duhm), hanem, hogy percekben számolt, térben mozgott. Azért lett olyan szűk a kör körülötte, hogy szét akarta feszíteni határvonalait; azért látta folyton a véget, az elmúlást, a megsemmisítéssel fenyegető sirt maga előtt; azért keresett hiába feleletet a kérdésre: miért? S azért oly rokonszenves nekünk, mert általános, mert mindnyájunk lelkéből beszélt.

Jób megrezzent, szent borzadály fogta el, mikor hallotta az Őr hangját: „Feltárultak-e neked a halál kapui s láttad-e a vakhomály ajtóit?” Mint a kisgázás, melynek terjedése nem igényel időt; mint az áram, mely hirtelen végigfut a testen s mozgásba hozza minden sejtjét, úgy villant meg Jób szemében a világosság. Megtudta, hogy nem dialektika, nem észjárás, nem a rosszul látó emberi szem, hanem az istenhit emeli fel az embert a föld porából és föléje helyezi az enyészetnek, mulandóságnak. A halál kapui csak állomást jeleznek s a vakhomály ajtóit sem szolgálhatnak csak kijáratul a föld végállomásáról, hanem ott kezdődik a lelkiélet új pályája. Ez kárpótolja Jóbot mindazért, ami történt vele és ez méltó jutalma töprengéseinek.

Érdemes elgondolkozni az epilóguson is. Úgy látszik, csak bennünket, olvasókat akart megjutalmazni a részvétért, amellyel viseltetünk a könyv hőse és tragédiája iránt. Mi kárpótolva vagyunk azzal, hogy az elpusztult jószág kétszerese térült meg, a gyermekek száma sem fogyatkozott meg: ismét három fia van Jóbnek és három leánya. Az apa azonban bizonyára továbbra is siratta elhalt gyermekeit, kiknek élő emléket nem tudták eltörölni, elfeledtetni az újszülöttek. A megkésztetett nyáj és az eredeti számban előttünk megjelenő gyermekek csak külső elégtétel. A gyanakvó világ, a gúnyolódó szomszédok, az irigy ismerősök látják most már, hogy bűn nélkül való, hogy kiderült ártatlansága és mindent visszakapott. A belső elégtételnek nem kellek földi javak. A nagyszerű élmény, a meggazdagodott lélek, a felesleges meglátás fellátta előtte azt a világot, ahová nem emelkedhetett

volna szenvedések nélkül. Fájdalom kellett ahhoz, hogy meglássa azt a világot, melyben nincs enyészlet, nincs elmúlás, nincs tegnap és nincs holnap, nincs idő és nincs tér, de ahol a Mindenható lakik. Mi most nem érünk fel hozzá, de a lét, a mi létünk is, onnan való és örök. Itt még nincs neve, de a talmud tudósai szerencsés kézzel nyultak hozzá és elnevezték *הבא עולם*-nak, jövőendő világnak, *túlvilágnak*.

BÉLA BERNSTEIN

DIE ANFÄNGE DER JUDENGEMEINDE IN NYIREGYHÁZA.

Im Jahre 1885 erschien ein stattliches Werk: „Die Szegediner Juden 1785—1885“,¹ das die hundertjährige Geschichte der Szegediner Judengemeinde behandelte. Hauptverfasser des Werkes war der junge Oberrabbiner der Gemeinde: Immanuel Löw, der als einer der ersten die dem Ortsrabbiner zukommende Arbeit, die Monographie seiner Gemeinde zu schreiben, versah. Seitdem fand er viele Nachahmer; eine ganze Reihe solcher Monographien ist erschienen, welche die unerlässlichen Bausteine zur allgemeinen Geschichte der Juden in Ungarn bilden.²

Nun erscheint diese Festschrift zu Ehren des, seitdem zum ehrwürdigen Senior des modernen Rabbinerstandes in Ungarn gewordenen grossen, vielseitigen und allgemein bekannten Gelehrten, als Huldigung zu seinem neunzigsten Geburtstag. Auch meine bescheidene Arbeit soll dazu beitragen, ein Lorbeerblatt zu dem ihm gereichten Kranze, indem ich einen Theil der Monographie meiner Gemeinde hier liefern will.

In Nyiregyháza (Comitat Szabolcs) konnten Juden, wie im Allgemeinen in den grösseren Städten Ungarns, vor dem Jahre 1840 kein Siedlungsrecht erhalten. Erst der Gesetzartikel XXIX. 1840, dessen Entstehungsgeschichte der vielverdiente Bahnbrecher in der Geschichtsschreibung der Juden in Ungarn, Leopold Löw bietet,³ verschaffte den bishin nur in Dörfern und Marktflecken wohnenden Juden freien Eingang in die Städte.⁴

Auch Nyiregyháza öffnete erst zu dieser Zeit ihre Thore den Ein-

¹ A szegedi zsidók, 1785—1885. Írták Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond. Kiadja a szegedi zsidó hitközség.

² Die wesentlichen dieser Monographien sind: Dr. Steiner Jakob, A székesfehérvári zsidók története (1840—1892). Budapest, 1895. Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban. Imi kiad. Budapest, 1896. Dr. Vajda Béla, A zsidók története Abonyban és vidékén. Budapest, 1896. Dr. Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten, a legrégibb időktől 1867-ig. Budapest, 1901. Lakos Lajos, A váradi zsidóság története. Nagyvárad, 1912. Neumann Sándor tanító, A lovasberényi zsidó hitközség története, 1708-tól napjainkig. 1912. Dr. Bernstein Béla, A zsidók története Szombathelyen. Budapest, 1914. Ua. A zsidók története Vas megyében. 1687-1909. Budapest, 1914-1916. (Magyar Zsidó Szemle.) Schönfeld László, A nagyváradai zsidó hitközség múltjából. Nagykároly, 1916. Dr. Grossmann Zsigmond, A pesti zsinagóga. Bp. 1915. Ua. A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835-1848. Bp. 1916. Ua. A magyar zsidók a XIX. század közepén, 1849-1871. Bp. 1917. Dr. Kálmán Odón, A zsidók letelepülése a Jászságban. Bp. 1916. Dr. Leo Singer, Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinde in Palota (Várpalota), Franklurt a/M. 1927. Weisz Gábor, A pécsi izraelita hitközség monográfiája. Pécs, 1929. Kemény József, Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győr, 1930. Dr. Kun Lajos, A veszprémi zsidóság története, 1840-1892. Karcag, 1932. Dr. Büchler Sándor, Zsidó letelepedések Európában, kötekintettel Magyarországra. Bp. 1933. Sós Endre, Zsidók a magyar városokban. Bp. 1940. Ua. A zsidók a kalvinista Rómában. Bp. 1941. Ua. A nagyváradai zsidók útja. Bp. 1943. Dr. Silberstein Adolf, A hódmezővásárhelyi zsidók. Hódmezővásárhely, 1943. [Dr. Kecskeméti Ármán, A csanádmezei zsidók története. Makó, 1929. — Scheiber.]

³ Leopold Löw, Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Bp. 1874. S. 179.
⁴ S. Bernstein Béla, A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. II. kiadás. Bp. 1939. 15-16.

lass verlangenden Juden. Diese kamen dann einzeln im Laufe der Jahre hierher, bildeten aber noch lange keine Gemeinde, denn ihre Zahl reichte nicht dazu. Im Jahre 1843 kommen fünf jüdische Einwohner der Stadt, namentlich: Emanuel Stern, Jonas Mandel, David Goldstein, Bernhard Lustig und Salomon Klein, in einem schön ungarisch geschriebenen Gesuche zum Magistrate der Stadt, sie möge ihnen, die auf Grund des Gesetzartikels XXIX. 1840 zu den Einwohnern der Stadt zählen, nunmehr ein Grundstück zur Anlage eines Friedhofes gewähren. Denn wie das Gesuch sagt: „nachdem ihr eigenes Leben und das der noch hier sich niederlassenden Juden vom heiligen Willen des allmächtigen Gottes abhängen“, wollen sie einen separaten, jüdischen Gottesacker anlegen.⁵

Der erste Schritt war also getan, zur Einrichtung der jüdischen Gemeinde, die Sicherung der ewigen Ruhe der Toten, lange bevor die religiösen Institutionen für die Lebenden eingerichtet wurden.

Im Jahre 1848 waren nach der ämtlichen Conscription, die im Comitatsarchive erhalten ist, 71 jüdische Seelen in der Stadt, alle in Ungarn geboren, ausser ein Beamter der Tabakregie, der 1824 aus Böhmen eingewandert war.

Nach den stürmischen Jahren des ungarischen Freiheitskampfes, an dessen ewig denkwürdigen Kämpfen die Juden von Szabolcs ebenso hingebungsvoll teilnahmen, wie die Juden Ungarns im Allgemeinen,⁶ vermehren sich die Juden der Stadt stetig, bilden aber noch lange keine selbstständige Gemeinde, sondern bleiben bis zum Jahre 1865 die Filialgemeinde der ersten grösseren Gemeinde des Comitates, Nagykaló. Der Rabbiner von Nagykaló war zu jener Zeit, auch vom Comitale anerkannt, der Comitatsrabbiner und hatte die Aufsicht über alle kleineren Gemeinden des Comitates.

Der Aufenthalt der Juden wechselte jedoch ziemlich oft und so verschob sich der Stand der einzelnen Gemeinden von Jahr zu Jahr.

Im Jahre 1840 wurde der gelehrte Jeschaja Benet, oder wie der ungarische Contract ihn nennet, Josef Benedek, Sohn des berühmten mährischen Landesrabbiners Mordechaj Benet, zum Comitatsrabbiner gewählt. Schon bei seiner Wahl regte sich die Opposition in Kisvárd (Kleinwardein) dagegen und bald, im Jahre 1844 beschliessen die Juden daselbst, sich vom Nagykalóer Rabbinat los zu trennen und eine selbstständige Gemeinde zu bilden. Sie wählten zugleich einen Rabbiner, Abraham Weinberger, der von Galgóc hinkam und sich voll auf bewährte, so dass er das Rabbinat vierzig Jahre hindurch rühmlichst bekleidete. Der Comitatsrabbiner protestiert zwar gegen die Separierung der kisvárdäer Gemeinde, konnte aber seinen Willen nicht durchsetzen. Zwanzig Jahre später, 1865, gab er selber seine Einwilligung, dass die Juden von Nyiregyháza eine Muttergemeinde bilden dürfen, und somit aufhören die Filialgemeinde von Nagykaló zu sein.⁷

⁵ Das Gesuch u. dessen günstige Erledigung mitgeteilt: Kecskeméti Vilmos, Zsidó évkönyv, III. Bp. 1929/30, 199. Bernstein, A nyiregyházi zsidó temető.

⁶ Dr. Bernstein Béla, A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók, II. kiadás, Budapest, 1939, 77.

⁷ Die eingehende Abhandlung: Dr. Bernstein Béla, Szabolcsvármegye utolsó főrabijai (Der letzte Oberrabbiner vom Comitale Szabolcs). IMIT. Évkönyv, 1915, S. 258—272. Auch im Separatdruck erschienen.

1865 ist also der Wendepunkt im Leben der Juden von Nyiregyháza. Bishin hatten sie zwar ein Bethaus und einen Schächler, aber noch keinen Rabbiner, der den Charakter einer Muttergemeinde bestimmt. Im August dieses Jahres beschliessen sie, einen Rabbiner zu wählen und führten ihre Absicht aus, indem sie Carl Friedmann, einen Schüler der Pressburger Jeschiwa, des wolberühmten Kelab Sofer, zu ihrem Rabbiner bestellten und der den Rabbinatssitz im November desselben Jahres einnahm und denselben bis Ende des Jahres 1905 inne hatte.

Nun war die Judengemeinde zu Nyiregyháza constituirt und hatte die besten Aussichten, mit der Entwicklung der Stadt, sich ebenfalls zu vergrössern, sowohl an der Zahl der Mitglieder, wie auch in der Einrichtung der Gemeindeinstitutionen naturgemäss zuzunehmen.

Schon in demselben Jahre beschloss der Vorstand der Gemeinde eine vierklassige Elementarschule zu gründen und ein Schulgebäude zu errichten. Das letztere wurde aber erst im Jahre 1868 gebaut und im Oktober des Jahres fertiggestellt. Die Lehrer waren vorläufig nicht Gemeindeangestellte, sondern Privatlehrer, die von der Gemeinde jährliche Subvention erhalten, wofür sie dann die armen Kinder unentgeltlich aufnehmen müssen und das Schulgebäude für ihre Zwecke bekamen.

In welchem Maasse das stete Wachsen der Gemeinde vor sich ging, können wir in Ermangelung der Daten, nicht feststellen. Einen Beweis dafür liefert aber die Nachricht vom Jahre 1873, die sich dann öfters wiederholt, dass das Bethaus zu eng ist und kaum ein Drittel der Mitglieder fassen kann. Darum wird der Plan eines entsprechenden Tempelbaues erörtert, jedoch vorläufig fallen gelassen und das Bethaus um 50 Sitze vergrössert. Diese Nothilfe genügt jedoch nicht und von Jahr zu Jahr wird der Tempelbau urgirt. Im Oktober 1876 wird eine 13 gliedrige Commission gewählt, die sich mit dem Plane des Baues befassen soll. Es bleibt aber wieder nur beim Planen und April, 1878 wird eine neue Commission entsendet, um den Bau zu bewerkstelligen. Es wird jede Gelegenheit zu diesem Zwecke benützt, so beschliesst der Vorstand den 2. April, 1879, als im ganzen Lande die silberne Hochzeit des Königspaares gefeiert wurde, zur Verewigung dieses feierlichen Datums den neuen Tempel aufzuführen und begeisterte Mitglieder zeichnen sofort 20,000 Fl. für den Bau. Nun wird die Sache ernst, wenn auch die Ausführung nicht dem Beschlusse am Fusse folgt. Im kommenden Jahre werden die wichtigsten Vorarbeiten gemacht, es wird jedoch erst im Sommer 1880 mit dem Bau begonnen. Nachdem aber die hohen Feiertage schon Anfang September heranzubrechen, wird der Tempelbau in einem überraschen Tempo vollführt und das einstöckige Gebäude in 57 Tagen fertig gestellt. Die Einweihung findet am 5. September, den Vorabend des Neujahrsfestes 5640 statt und zur Freude der Gemeinde konnte die Andacht der Herbstfeiertage schon im neuen Tempel die Mitglieder vereinen. Eine Marmortafel in der Vorhalle verewigt diese merkwürdige Tatsache, mit der Hervorhebung der unvergänglichen Verdienste des Vorstehers, Moritz Haas, der mit seltenem Eifer die Fertigstellung des Tempels bewirkte.

Der Tempel war also für die Festtage bereit die Andächtigen zu empfangen, wenn auch innen noch ganz roh. Das Ausmahlen wurde

später, im Winter gemacht, die geweihten Räume dienten aber vollkommen dem gewünschten Zwecke. Die Einrichtung des Tempels ist strenge nach den Regeln des Schulchan Aruch gemacht, nicht nur der Almemor genau in der Mitte des Innenraumes, auch die Frauengalerie ist mit einem dichten, hohen Gitter umgeben, so dass keine Frauengestalt sichtbar wird.

Die Richtung der Gemeinde war eine ausgesprochen conservative, nichtsdestoweniger hatten die Mitglieder Sinn und Gefühl für die modernen Formen, was sich in dem Bestreben, eine feste Tempelordnung zu schaffen, kundgab. Schon im Jahre 1868 bestrafte der Vorstand zwei Mitglieder, weil sie die Tempelordnung verletzen, mit 18, respective 6 Pfund Kerzen und beschloss zugleich, eine regelrechte Tempelordnung ausarbeiten. Bevor der neue Tempel fertig wurde, im August des Jahres 1880, ward eine neue Tempelordnung mit mehr als 50 §§. angenommen und die Repräsentanz bestellt Tempelcommissäre, die auf die Aufrechterhaltung der Ordnung Acht haben sollen.

Schon im alten Bethause wachte der Vorstand darüber, dass der Gottesdienst würdig sei und regelt die heikle Frage des Mischeberachsens. Nur eine beschränkte Zahl derselben wird gestattet, nur der Rabbiner kann Mischeberach machen lassen, ohne Spenden zu geloben, Mitglieder der Gemeinde aber nicht. Die gelobten Spenden müssen am zweiten oder dritten Tage darauf bezahlt werden. Die Rückständigen dürfen keine Mizwoth kaufen und ihre Schuld wird in der Vorhalle öffentlich kundgetan. Spenden konnten schon vom Jahre 1872 nur für folgende Zwecke gelobt werden: 1. Zedekoh, 2. Chevra Kadischa, 3. Spital, 4. Poel Zedek, 5. Méir balnesz, 6. Frauenverein.

Der neue Tempel stellt noch andere Forderungen an die Gemeinde, in erster Reihe, dass sie einen entsprechenden Cantor bestelle. So wurde nach mehreren Proben, am 22. Mai, 1881 Saul Lieber aus Neusandetz einstimmig zum Cantor gewählt und fungierte zur allgemeinen Zufriedenheit der Gemeindeglieder bis zum Jahre 1911, was er seiner Klugheit und seinem tadellosen Benehmen zu verdanken hatte. Dann wurde er, in Folge seines Alters pensioniert und starb, allgemein geehrt und geschätzt, am 26. Februar, 1929 in seinem 84. Lebensjahre.

Der aus Polen stammende Cantor brachte seinen Knabenchor mit und errang damit vielen Beifall. Der Chcr wurde ständig erhalten und mussten die Knaben in gleichförmigen Mänteln mit Tallis und Kappe beim Gottesdienste erscheinen. Ansonsten wurde der Gottesdienst, sowohl an Wochen-, wie an Feiertagen strenge nach dem alten, hergebrachten Minhag, ohne jede Neuerung, gehalten. Die Gemeinde blieb in ihren Institutionen in jeder Hinsicht strenge conservativ, obwol mit der Zeit ein grosser Teil der Mitglieder ganz der modernen Richtung huldigte.

Im Januar 1869 beschloss der Vorstand, die Gewährung eines eigenen Deputierten zum Congress zu verlangen. Dies konnte er jedoch nicht erlangen, da ja die Wahl der Congressdeputierten schon in November 1868 geschehen und der Congress bereits am 14. Dezember eröffnet war.

Der unglückselige Congress war vorüber und hatte die ungarische Judenheit in zwei, schroff gegeneinander ankämpfende Parteien

geteilt. Ein Teil der Gemeinden, die ihrer conservativen Richtung zufolge von den Congresslern, den sogenannten Neologen Nichts wissen wollte, aber durch ihren modernen Sinn in Bezug auf bessere Tempelordnung und ungarische Sprache daselbst von den Orthodoxen gelernt war, stand vor der schweren Frage, wohin sich wenden? Die Congressstatuten wurden zwar schon am 14. Juni, 1869 von Sr. Majestät sanktioniert, konnten aber in Folge des heissen Kampfes der Orthodoxen dagegen, nicht allgemein durchgeführt werden. Diese eifervolle Partei bildete unter dem Titel: „Schomre Hadath, Glaubenswächter“ einen Verein, der mit seinen Petitionen beim Parlamente und in einer Audienz beim König erwirkte, dass alle dem Vereine angehörenden Gemeinden, in Folge der Regierungsverordnung vom 22. Oktober 1871, als autonome, orthodoxe Gemeinden sich constituieren können und nicht gezwungen seien, die Congressstatuten anzunehmen.

Somit war die Trennung der zwei Parteien vollständig durchgeführt und jede derselben trachtete ihr Lager zu vergrössern. Am 18. April, 1872 meldet der Vorstand der nyiregyházaer Gemeinde, dass die orthodoxe Partei sie aufgefordert, sich ihr anzuschliessen. Die Sitzung beschloss, unsere Gemeinde wolle weder der einen, noch der anderen Partei angehören. Vorläufig bleibt es dabei und die Dinge nehmen ihren regelrechten Fortgang. Die Gemeinde hat noch keine sanktionierten Statuten und erst am 1. März, 1876 entsendet der Vorstand eine Commission zur Ausarbeitung der Gemeindestatuten. Samuel Engländer legt diese in deutscher Sprache an und Dr. Ignatz Heumann, mit Adolf Hofmann, Commissionsmitglieder, übertragen dieselben ins Ungarische. Die Statuten werden von der Sitzung angenommen und behufs Genehmigung dem Cultusministerium unterbreitet. Das Ministerium weist diese zurück und verlangt die genau Angabe dessen, welcher Partei die Gemeinde angehöre.

Nun also muss die Entscheidung getroffen werden. Schon am 26. September, 1877 beschloss der Vorstand, die Gemeinde werde den Titel: Statusquo tragen, worauf ein Bruchteil der Mitglieder sich lostrennt, um eine orthodoxe Gemeinde hier zu bilden.

Die Generalversammlung der Muttergemeinde verhandelt am 13. Oktober die neuen Statuten, nimmt zur Kenntniss, dass mehrere Mitglieder austreten, obzwar sie keinen religiösen Grund dazu haben, denn die Gemeinde hat bisher keinerlei Anordnung getroffen und will auch in der Zukunft keine treffen, welche mit den religiösen Ansichten der Conservativen unvereinbar wäre.

Nun erfolgt der Beschluss der Generalversammlung, wobei auch Rabbiner Carl Friedmann zugegen war, dass in die Statuten aufgenommen werde, sie stehe in religiöser Hinsicht auf Grund des Schulchan Aruch und wird sich Statusquo nennen. Die Statuten werden an das Cultusministerium gesendet, jedoch abermals zurückgewiesen und müssen nach der ministeriellen Anweisung umgearbeitet werden. Am 30. Januar, 1882 kann endlich der Vorstand melden, dass die Statuten die ministerielle Genehmigung erreichten. So blieb nun die Gemeinde, mit noch 64 anderen, auf der Basis der statusquo ante Verfassung und wurde selbstverständlich Mitglied des Verbandes der statusquo ante Gemeinden in Ungarn, nachdem die Statuten desselben im Jahre

1928 die Genehmigung der Regierung erhielten und so diese Schattierung der ungarischen Juden, neben den zwei anderen Parteien, ihre gesetzliche Organisation bekam.

Das Verhältniss der Muttergemeinde zur neuen, orthodoxen Gemeinde bedurfte einer Regelung, denn die letztere beansprucht im Anfange, dass die statusquo Gemeinde ihre Bedürfnisse mit jährlichen 1200 Fl. decke. Charakteristisch für die Ausgetretenen, gerade in religiöser Hinsicht war es, dass noch zwei Jahre nach der Trennung, im Jahre 1879 der Vorstand der Muttergemeinde die Klage verhandelt, die Ausgetretenen nehmen den Schächter der Muttergemeinde unentgeltlich in Anspruch, so wie das rituelle Bad, als wären sie Mitglieder der Gemeinde. Darum verfügt der Vorstand, dass die Mitglieder der statusquo Gemeinde je ein Certificat erhalten, womit sie sich legitimieren können; die kein solches aufweisen können, müssen Gabella bezahlen und im rituellen Bade eine höhere Taxe erlegen.

Bald vereinigten sich die zwei Gemeinden, Ende des Jahres 1884, dass die Gabella gemeinsam bleibe, wovon die orthodoxe Gemeinde eine bestimmte Quote erhalte. So blieb dies bis Ende des Jahres 1904, wodann eine jede der Gemeinden ihre Bedürfnisse selbstständig besorgte und nur die Elementarschule, wie die Chevra Kadischa blieb gemeinsam. Die letztere bis zum Jahre 1930, die Elementarschule auch noch heute.

Kaum waren die getrennten Gemeinden auf dem Wege, friedlich nebeneinander ihren Pflichten nachzugehen, als eine unvorhergesehene Plage über sie hereinbrach, die sie dann zu gemeinsamer Abwehr vereinigte.

Es war dies die berühmte Tiszaeszlár-er Affaire, die in der nächsten Nähe von Nyiregyháza, im Comitate Szabolcs, sich ereignete und in erster Reihe die Juden daselbst in Erregung brachte, wenn auch die ganze Judenheit von Ungarn, ja indirecte das Judentum im Allgemeinen in Mitleidenschaft gezogen ward.

Die ebenso ungeheuerliche, wie ruchlose Blutanklage, die im Laufe der Jahrhundert so viel jüdisches Blut kostete, erhob ihr Haupt, durch die antisemitische Partei gezüchtet und gepflegt, wieder einmal in Ungarn und beschäftigte lange Zeit hindurch die ämtlichen und gesellschaftlichen Kreise des Comitates, ja des ganzen Landes.

Die Untersuchung der Angelegenheit, reich an unerwarteten, perfide angelegten Episoden, dauerte fast ein Jahr. Die Verhandlung des „grossen Processes“ begann am 17. Juni, 1882 und endete am 3. August mit der vollständigen Freisprechung der Angeklagten, mit der gerichtlichen Rehabilitierung der Judenheit.

Natürlich waren die führenden Kreise der jüdischen Gemeinde zu Nyiregyháza in erster Reihe damit beschäftigt, die unmittelbaren, ziemlich ersten und unangenehmen Folgen der boshaften Anschuldigung in Nyiregyháza und Umgebung zu parallelisieren, was ihnen, Dank der nüchternen Auffassung der Regierung und des nyiregyházaer Gerichtshofes, auch vollkommen gelang. Hauptsächlich war es der Vorsteher der Muttergemeinde, Moritz Haas, einer der angesehensten Bürger des Comitates, der die Lage der Angeklagten, wie im Allgemeinen die

seiner Glaubensgenossen, erträglich zu machen, unternahm und in vollem Maasse durchführte.*

Dann war ein Mitglied der Gemeinde, der tüchtige und geachtete Rechtsanwalt Dr. Ignatz Heumann, der vom Anbeginne der hässlichen Anschuldigung mit aller Kraft, mit dem Einsatze seines grossen Wissens und seines mitfühlenden Herzens, sich der Vertheidigung der unschuldig Angeklagten, der Klärung der verworrenen Affaire widmete und sehr viel dazu beigetragen, dass die boshafte Anfeindung der Antisemiten nicht gelungen, sondern das Recht zum Siege gelangt war.

Die Repräsentanz der Gemeinde gedenkt in ihrer Sitzung vom 11. November, 1883 mit Lob und Anerkennung der unvergänglichen Verdienste des Dr. Heumann, beschloss, diese ihre ungeteilte Anerkennung protokollarisch zu verewigen, damit die spätesten Nachkommen davon pietätsvoll Kenntniss nehmen mögen. Dem hochgeehrten Glaubensgenossen soll darüber ein Protokollauszug feierlich überreicht werden.

Als nun am 15. März des Jahres 1896 Dr. Heumann starb, gab die Gemeinde in einer besonderen Trauerkundgebung Nachricht von seinem Tode; beschloss, auf seinen Namen eine grössere Stiftung zu machen, deren Ertrag abwechselnd zur Ausstattung einer armen Braut oder als Stipendium würdiger Studenten dienen soll; ferner das Bild des Verewigten für den Sitzungssaal malen zulassen, all' dies, mit dem Ausdrucke des tiefsten Beileids der Familie des Verstorbenen bekannt zu geben. Um die Bestattung je ehrenvoller zu gestalten, berief sie den Rabbiner von Nagyvárad, Dr. Leopold Kecskeméti, die Leichenrede zu halten, nachdem der Gemeinderabbiner keine ungarische Rede halten konnte.

Die Judengemeinde von Nyiregyháza zeichnete sich schon seit dem Beginne ihrer Selbstständigkeit mit ihrem Bestreben aus, der ungarischen Sprache in ihrer Verwaltung, so wie im Bereiche ihrer Institutionen Geltung zu verschaffen. Ihre Protokolle wurden in den Anfangsjahren deutsch geführt, aber schon am 28. März, 1875 beginnen sie in ungarischer Sprache zu lauten und bleiben fortan dabei. Am 1. März, 1876 beschliesst der Vorstand, dass zu einem Gegenstande jedes Mitglied nur einmal sich äussern könne und zwar nur in ungarischer Sprache, nur ausnahmsweise deutsch, wenn es der ungarischen Sprache nicht mächtig ist. Oft begegnen wir der Klage in den Gemeindefitzungen, dass der Rabbiner nicht ungarisch predige, besonders bei feierlichen Gelegenheiten. Am 22. Mai, 1881 beschloss die Repräsentanz, von nun an dürfe der Rabbiner bei solchen Gelegenheiten nur ein hebräisches Gebet sagen. Es wurde ihm neuerdings zur Pflicht gemacht, binnen einem Jahre wenigstens so weit ungarisch zu erlernen, dass er eine ungarisch verfasste Schrift fehlerlos vortragen könne. Es bleibt aber weiter beim frommen Wunsche und führt noch zu unliebsamen Verhandlungen zwischen Rabbiner und Gemeinde.

* Als er am 18. März, 1900 starb, gibt die Gemeinde ihrer Trauer in einer Repräsentantensitzung Ausdruck, ihrem Beileide der Familie gegenüber deputativ und beschliesst, das Bild des Verstorbenen für den Sitzungssaal malen zu lassen. Die Enthüllung des Bildes fand in einer ausserordentlichen Sitzung am 10. Juni statt, wobei die Gedenkrede der Vorsteher, Arnold Baruch gehalten hat und dieselbe ihrer Trefflichkeit halber wörtlich in das Protokoll aufgenommen wurde.

Nachdem auch über die Vernachlässigung des Religionsunterrichtes an den Mittelschulen gerechte Klage geführt ward, beschloss die Gemeinde Ende des Jahres 1898, einen Religionslehrer und Schuldirektor, mit Rabbinerdiplom, anzustellen, mit der vorläufig nicht ausgesprochenen Absicht, derselbe werde bei Gelegenheit auch bei Gottesdiensten ungarische Reden halten.

Es wurde von drei Candidaten Dr. Adolf Kelemen gewählt, der seine Stelle am 8. Januar, 1899 einnimmt und seine Antrittsrede im grossen Saale der Schule hielt. Nicht lange dauert es, der Vorstand erstrebt die Einwilligung des Rabbiners, dass der Religionslehrer, der sich nicht Rabbiner titulieren lassen durfte, sondern nur Schuldirektor, em. Rabbiner, bei Gelegenheiten, so auch bei Trauungen und Trauerfällen, dann auch an den drei Feiertagen: Pessach, Schabuoth und Sukkoth Nachmittag im Tempel ungarische Reden halten möge. Dies ging aber nicht glatt von Statten, verursachte verschiedene Zwistigkeiten in der Gemeinde, diente jedoch dazu, den Weg für einen ungarischen Prediger zu ebnen.

Nachdem Dr. Kelemen zum Rabbiner von Fogaras gewählt wurde, schreibt die Gemeinde den öffentlichen Concours für einen ungarischen Prediger und Religionslehrer aus. Es wird nun im November 1904 Dr. Jacob Silberfeld, Zögling des budapester Rabbinerseminars, gewählt, der seinen Posten im Januar 1905 antritt und im Tempel einen separaten Sitz bekam, um nach Vereinbarung als ständiger ungarischer Prediger zu fungieren. Er versieht seine Agenden zwei Jahre hindurch, wo er dann zum Rabbiner nach Aranyosmarót gewählt wurde.

Nun ward die Frage des ungarischen Predigers wieder aktuell und zwar verschärft durch die Frage des Gemeinderabbiners, nachdem Rabbiner Carl Friedmann am 28. Dezember 1905 mit dem Tode abgegangen.

Die neue, wichtige Frage beschäftigt die Mitglieder in hohem Maasse, es bilden sich Parteien, je nachdem die conservative oder die moderne Richtung zu Worte kam. Nach langem und nicht selten sehr heftigem Kampfe, wurde die Frage zur allgemeinen Befriedigung gelöst, indem Anfang des Jahres 1909 Dr. Béla Bernstein zum Oberrabbiner der Gemeinde gewählt wurde, womit eine ganz neue Aera des Gemeindelebens begann.

Es ist unläugbar, wie wir schon einigemal darauf hinwiesen, dass die Muttergemeinde von Nyiregyháza in der ganzen, weiten Gegend des sogenannten Unterlandes, eine rühmliche Ausnahme bildete. In ihren Institutionen strenge conservativ, die nicht nur dem Namen nach statusquo, sondern in der Tat die Mitte zwischen Neologen und Orthodoxen hielt, wollte in allen ihren religiösen Kundgebungen, in mitten der Gemeinde, so wie in der Aussenwelt, den gerechten Anforderungen der Zeit entsprechen. Dies konnte aber in Ermangelung eines entsprechenden geistigen Führers nicht gut gelingen und führte zu manchen Unebenheiten.

Ein Teil der Gemeindeglieder mochte zwar die conservative Richtung der Gemeinde auf sich beruhen lassen, wollte aber in ihren persönlichen Bedürfnissen, soweit diese mit der Religion in Beziehung standen, ganz ihren modernen, ja hypermodernen Auffassung Geltung

verschaffen. Dies zeigte sich besonders bei den unausweichlichen Gelegenheiten der Sterbefälle, wo sie mit der Nachahmung andersgläubiger Gebräuche unnötige Neuerungen einführte. Die Bestattung in Erzsärgen, mit dem Luxus der Kränze, dann Blumen auf den Gräbern wurde gestattet und zwar mit der stillschweigenden Einwilligung der Chevra Kadischa. Es kostete uns dann einen harten Kampf, bis in die neueste Zeit, die Überwucherung dieser Missbräuche abzustellen, um im Ganzen und Grossen zur einfachen, edlen Bestattungsweise des Judentums zurückzukehren.

Der Friedhof wurde, wie wir sahen, schon 1843 angelegt, die Chevra Kadischa, die Verwalterin desselben erst im Jahre 1856 ins Leben gerufen, und zwar von 28 Mitgliedern der Gemeinde. Die Chevra übernahm auch hier jene Pflichten, die ihr durch die alte Tradition zukamen. Im Jahre 1863 liess sie den Friedhof umzäunen, zwei Jahre später ein Haus für den Wächter bauen, bald einen Totenwagen anschaffen und wollte ihren heiligen Aufgaben getreu nachkommen.

Die Chevra Kadischa ist ja die einzigartige Institution des Judentums, die den sozialen Einrichtungen der Städte und Staate hunderlte Jahre zuvorkam, indem sie den Armen einen unentgeltlichen Arzt sicherte, Arzneien umsonst verabreichen liess, wo nötig einen Krankenwärter stellte und darüber hinaus die Errichtung eines Spitals, Hekdesch genannt, anstrebte. Auch die Chevra in Nyiregyháza hatte diese Aufgaben stets vor Augen, kaufte sogar im Jahre 1873 ein Haus zu Spitalzwecken, denn die Choleraeuche, die in diesem Jahre viel Opfer forderte, mahnte zur Eile in der heiligen Arbeit. Sie wurde aber noch nicht in Angriff genommen und nachdem die Seuche vorüber war, sogar ganz fallen gelassen. Das angekaufte Haus wurde wieder veräussert.

Auch die conservative Chevra wurde vom Zeitgeiste angehaucht und führte in ihre Verwaltung im Jahre 1883 die ungarische Sprache ein, beschloss zugleich ihre Statuten in ungarischer Sprache auszuarbeiten. Sie wählte dazu eine fünfgliedrige Commission, unter Leitung des begeisterten Antragstellers, Adolf Hofmann. Die Arbeit ging langsam von Statten, die neuen Statuten wurden erst 1889 behördlich genehmigt.

Bald hatte die Chevra eine wichtigere Aufgabe zu lösen. Der Friedhof wurde zu enge und im Jahre 1894 verlangt die Chevra von der Stadt zwei Joch Feld, als Fortsetzung des alten Gottesackers, was ihr auch bewilligt wurde. Zwei Jahre später liess sie ein Aufnahmegebäude bauen, das ziemlich veraltet, den Anforderungen der Zeit nicht entspricht und der erwünschten Erneuerung harret.

Im Jahre 1902 wurden wieder neue Statuten angefertigt, nach welchen die Agenden der Chevra geregelt wurden. Zum fünfzigjährigen Jubiläum, liess der Vorstand die Geschichte des heiligen Vereines schreiben, die nun in zwei Ausarbeitungen vorliegt.⁶

Wir können uns mit den Einzelheiten dieser Geschichte hier

⁶ Perlmann Vilmos, egyl. jegyző. A nyiregyházi Chevra Kadisa, Szent egyesület emléklézete. Nyiregyháza, 1907. und Dr. Silberfeld Jakab, rabbi, nyiregyházi hitászónok. A nyiregyházi Chevra Kadisa története. (1856—1906). Nyiregyháza, 1907.

nicht näher befassen, behalten uns dies für eine andere Gelegenheit vor. Soviel wollen wir zur Ergänzung dieser Skizze beifügen, dass unsere Chevra immer auf der Höhe ihres Berufes stand und keine Gelegenheit versäumte, die heiligen Aufgaben den Todten, nicht minder aber den Lebenden gegenüber gewissenhaft zu erfüllen. Diesem Bestreben leisten Vorschub die 1912 angelegten neuen Statuten, die, ein Zeichen der Zeit, mit ihrem Selbstmörder-Paragrafen für solche traurige Fälle vorsorgten und eine ad hoc Commission mit der Prüfung der jeweiligen Fälle betrauten. Nur nach dem Urteile der Commission kann die Chevra in der Angelegenheit der Bestattung solcher Unglücklicher verfügen. Eine grosse und wichtige Entscheidung der Stadtbehörde im Jahre 1930 bereitete der Chevra ernste Sorgen. Die Stadtbehörde legte nämlich in diesem Jahre einen Centralfriedhof für alle Confessionen an. Die Leitung unserer Chevra wollte sich nicht mit einer separaten Parzelle im Centralfriedhofe begnügen, sondern strebte im Sinne unserer Tradition darnach, den jüdischen Friedhof, in Verbindung mit dem alten Grundstücke, auch für die weite Zukunft zu sichern.

Diese schwere Aufgabe löste sie glücklich, mit Aufwendung grosser materieller Opfer, indem sie für die Summe von 21,000 P. das ganze Grundstück des alten Friedhofes, mit Zuschuss eines neuen Stückes, an sich brachte und das ganze Areal, nunmehr 4 Joch und 478 Meter² grundbücherlich auf den Namen der Chevra Kadischa der statusquo Gemeinde überschreiben liess. Dann gelang es durch die Opferwilligkeit unserer Gemeindeglieder, insbesondere durch die ansehnliche Hinterlassenschaft von *Martin Halmos*, das ganze schöne Grundstück mit einem festen Cementzaun zu umgeben, so dass der Anblick des erweiterten Friedhofes ein wahrhaft überwältigender geworden. Es ist übrigens mit Genugthuung festzustellen, dass der Friedhof der statusquo Chevra von Nyiregyháza in der ganzen Gegend, weit und breit, als der geregelteste und in seiner Art der schönste zu nennen ist.

Zur selben Zeit gründete die hiesige orthodoxe Gemeinde eine separate Chevra, kaufte ebenfalls von der Stadt den Boden für ihren Friedhof und zwar knapp an dem alten Gottesacker, so dass der Zaun desselben an der Nordseite die Grenze zwischen den beiden jüdischen Friedhöfen bildet. Und trotz dieser Trennung verbindet die statusquo Chevra mit der orthodoxen Gemeinde ein in seiner Art seltener Umstand, dass der Präses unserer Chevra ein angesehenes Mitglied der orthodoxen Gemeinde, *Eduard Schwartz* ist, der 23 Jahre hindurch Vorsteher der orthodoxen Gemeinde, zugleich Vicepräses der Chevra gewesen und seit 1921, immer einstimmig dazu gewählt, als Präses der Chevra der statusquo Gemeinde wirkt.

Noch eine wichtige Institution blieb gemeinsam, das ist die Elementarschule. Die Schule wurde zwar im Jahre 1865 ins Leben gerufen, aber Gemeindeschule wurde sie erst 1875, mit vier Klassen, welche drei Lehrer und eine Lehrerin versahen. Die Gemeinde votiert 450 Fl. Subvention, ansonsten muss die Schule von den Schulgeldern erhalten werden. Sollten diese nicht hinreichen, so muss eine separate Schulssteuer auf die Mitglieder ausgeworfen werden. Ein 18 gliedriger Schulstuhlfür wird gewählt, zur Verwaltung der Schulangelegenheiten.

Das alte Schulgebäude, das 1868 errichtet wurde, ist zu enge gewor-

den und 1894 entsendet die Gemeinde eine Commission von 9 Mitgliedern, an ihrer Spitze mit dem Vorsteher, *Arnold Baruch*, der besonders eifervoll sich der Sache annimmt, die Erweiterung des Schulgebäudes auszuführen. Der Bau wird aber erst 1897, zum Andenken an das Millennium Ungarns, aufgeführt, und zwar mit den Kosten von 17,000 Fl., wozu die Stadt Nyiregyháza 8000 Fl. Subvention votiert. Das alte Schulgebäude wurde zur Rabbinerwohnung umgestaltet, zu gleicher Zeit ein neuer Sitzungssaal und eine Wohnung für den Tempeldiener im Hofe gebaut.

Nachdem aber im folgenden Jahre die V-VI Klasse eröffnet werden musste, war das Gebäude wieder zu klein und die Erweiterung desselben wurde schon 1898 mit der Summe von 13,500 Fl. durchgeführt, wozu einige läutseelige Mitglieder grössere Spenden geben, so *Paul Blau* 2000, *Heinrich Zucker* und *Frau* 1000 Fl., das Übrige wurde mit einer Anleihe gedeckt. Erfreulicherweise mehrten sich die Schüler von Jahr zu Jahr, so dass nach Eröffnung der V-VI Klasse, die I. und II. Klasse als parallele Knaben und Mädchenklasse hinzugefügt werden musste. Natürlich benötigten diese neuen Klassen neue Räumlichkeiten und abermals ward die Vergrösserung des Gebäudes, schon im Jahre 1904, angestrebt. Es geht dies aber nicht so leicht und Jahre vergehen, bis der Plan zur Wirklichkeit werden kann. Inzwischen beschäftigt die Gemeinde die hochwichtige Angelegenheit der Rabbinerwahl und nur nachdem diese, Anfang 1909 glücklich gelöst war, wurde die Fortsetzung des Gebäudes mit 20,000 Kr. aufgeführt.

Somit war die Schulfrage nach aussen hin für eine Weile zur Ruhe gebracht, jetzt musste die innere Stärkung derselben, die Arbeit der Lehrer, mit der nöthigen Oberaufsicht, in das richtige Geleise gebracht werden, sollten die grossen Opfer, welche die Gemeinde für ihre Schule brachte, nicht umsonst gebracht sein. Die unerlässliche Arbeit wird geleistet, indem Oberrabbiner *Dr. Bela Bernstein* die geistige Leitung der Schule übernahm und der Schuldirektor nur die administrative Seite der Führung versah.

Nachdem aber die Einwanderung unserer Glaubensgenossen aus den umliegenden Dörfern, in Folge der veränderten Erwerbsverhältnisse, stetig zunahm, vermehrten sich die Kinder der orthodoxen Gemeinde in der Schule, so dass wieder für neue Lehrsäle gesorgt werden musste. Dies geschah im Jahre 1929 als auf der linken Seite des Tempelhofes ein weiteres Gebäude für diese Zwecke hergestellt wurde und zwar mit Hilfe einer staatlichen und städtischen Subvention. So war für 10 Klassen mit 10 Lehrern die Schule für ihre wichtige Aufgabe mit allen nöthigen Mitteln versehen.

Die Einzelheiten dieser interessanten Geschichte müssen wir uns für eine spätere Gelegenheit vorbehalten. Wir wollen jetzt nur als Ergänzung der Geschichte der Muttergemeinde auch die Anfänge der Schule, in ihrer raschen Entwicklung, kurz darstellen. Wir wollen hoffen, dass, wenn mit Gottes Hilfe der Friede wieder hergestellt wird, unsere nunmehr zur achtklassigen Elementarschule erblühte Institution, vollkommen ihrer heiligen Mission sich widmen können, worin sie vorläufig, durch in Anspruchnahme des Gebäudes für Militärzwecke gehindert ist.

Aber nicht nur die Schule wurde in kurzen Perioden zu eng, auch der Tempel konnte, nicht lange nach ihrer Errichtung, die Mitglieder der Gemeinde nicht fassen. Schon im Jahre 1892 wurde die Erweiterung des Tempels geplant, jedoch erst zehn Jahre später, nach langer, anstrengender Vorbereitung, im Jahre 1902 zur Tat geworden. Nun erhielt der Tempel um ein Viertel des Raumes neue Fassungenmöglichkeit und erreichte die Zahl von 440 Männer- und 414 Frauensitzen. An den Herbstfeiertagen aber müssen noch zwei Nottempel in den Dienst der Andächtigen gestellt werden.

Bei Gelegenheit der Vergrößerung des Tempels wurden vier Notausgänge hergestellt und der ganze Tempel kunstvoll gemalt. Die Malerei der Plafondwölbungen muss als ganz besonders gelungen bezeichnet werden; sie ist echt orientalisches bunt, aber in keiner Schattierung schrill, sondern im Ganzen wunderbar harmonisch. Der Gottesdienst wird sowohl an Wochen-, wie an Festtagen in der althergebrachten Weise verrichtet, alle Minhagim werden nach der Tradition eingehalten, die ungarische Sprache aber hat in allen Fest- und Gelegenheitsreden volle Geltung erhalten.

Wir können mit Freude und Genugtuung auf die statusquo Gemeinde von Nyiregyháza das Schriftwort anwenden: „Dein Anfang war zwar klein, deine Zukunft aber wird stark heranwachsen!“ (Hiob 8, 7.)¹⁰

CSETÉNYI IMRE

A PROVISORIUM KORÁNAK ZSIDÓ MŰVÉSZEI
A NAPISAJTÓ TÜKRÉBEN.

A zsidó művészet elsősorban a zene. A képzőművészet művelői között alig van a 60-as években zsidó. Szobrászművészetünk egyik mestere, Engel József, aki a 40-es éveket Londonban, az 50-es és 60-as évek nagyrészt Rómában és Londonban töltötte, a klasszikus szobrászati irány művelője volt s elszigetelten állott korában a naturalista szobrászművészet közepette. Legismertebb alkotása Széchenyi szobra. Még londoni tartózkodása alatt Az amazonok c. szoborcsoportozata nagy kitüntetést nyert s Albert herceg, Victoria királynő férje meg is vette. Engel megfogadja hitsorsosai előtt, hogy valamilyen modelljét a Magyar Nemzeti Múzeumnak adja — írja róla Schwartz Vilmos sátoraljaújhelyi lakos, a művész földije.¹

A másik művész is külföldön aratja sikereit. Ez „Görgei hegedűse“, a később keresztény hitre tért Reményi Ede. Az emigrációból 1860-ban jött haza, miután Londonban és Párizsban sikert sikerre halmozott és két évvel később már mint hazánk „legkedveltebb zenésze“² említi a magyar sajtó.³

A külföldi zsidó művészek közül Offenbach Jakab jár Pesten. Szintársulatával lép fel 1861 július 12-én a pesti Nemzeti Színházban.⁴ Offenbachot pesti tartózkodása alatt annyira elbájolja a magyar zene, hogy magyar operettet akar írni a Nemzeti Színháznak. Tervét azonban nem valósítja meg.⁵

A hangversenyző zongoraművészek között is több zsidó akad. Blau Gyula 1861 október 20-án adott az Európa-fogadóban hangversenyt⁶; Kohn Adolf 1861 január 31-én rendezett Debrecenben klasszikus hangversenyt.⁷ Ismert zongoraművész volt Jeitteles Ignác. A budai Népszínházban lépett fel a 60-as évek elején.⁸ Népszerű dala volt a Nem volt párja a faluban Kerekes Andrásnak kezdetű ballada.

Színművészeink között is szépszámban voltak a zsidók iránt rokonérzést tanúsító művészek. 1862 virágvasárnapján a városi (tehát nem a Nemzeti, hanem a német színházban) az izraelita kórház javára jótékony előadást hirdetnek s ezen az előadáson Egressy Gábor, Ellinger József, Markovics és Hofbauer kisasszony és még többen lépnek fel a két pesti színház művészei közül. Az előadás szép sikerrel folyt le, 1357 frt és 80 kr volt a bruttó jövedelem. A tiszta jövedelmet,

¹ Pesti Napló (= PN) 1862. VII. 29.

² U. o. 1862. VIII. 20.

³ U. o. 1861. VII. 12.

⁴ U. o. 1862. III. 13.

⁵ U. o. 1861. X. 17.

⁶ U. o. 1862. II. 8.

⁷ U. o. 1861. XII. 6.

¹⁰ Die Quelle meiner Arbeit ist, wo keine andere angegeben, das Protokollbuch der Gemeinde vom Jahre 1865 an weiter.

1049 frt 20 kr-t, átutalják a kórháznak. A légszesz társulat ingyen szolgáltatta a világítást.⁸

Zsidó a színpadon is megjelenik, egyelőre, mint műkedvelő. Így Nagyváradon a zsidó ifjúság műveltebb része hetenként rendszeresen rendez műkedvelő előadásokat.⁹

A pesti városi színházban 1863 május 8-án magyar előadást rendeznek az izraelita hitközségi tisztviselők özvegyei és árvái nyugdíj-alapjának növelésére. A műsort a Nemzeti Színház tagjai adják elő Prielle Kornéliával és Némethynével. A műsort zeneszámok, szavالات (Barnay Lajos, Hoek úr, Franken k. a.), Saphir *Nem illik* c. verse (Berg Jenni k. a.), énekszámok s Szerdahelyi Kálmán és Tóth József egyfelvonásos vigjátéka, A *nyolcadik pont* adják. A zeneszámokat a katonai zenekar kitűnően adta elő; az egész est sikerült volt, a szavالات, énekszámok jók voltak. A világítást a légszesz társaság ingyen szolgáltatta.¹⁰

A romanticismus utórezgésére kedveltek voltak a zsidótárgyú színdarabok. Így adják elő a debreceni tanulóifjúság műkedvelői Szentkirályi István *Zsidók Magyarhonban* című eredeti népszínművét.¹¹ A budai népszínházban 1863 november 13-án adják, mint énekes vigjátékot; *Stern Izsák, a házaló zsidó, vagy: Egy a mi népünkben* c. darabot.¹²

A zsidószármazású Hugo Károly, aki mint romantikus drámaíró volt ismeretes, zavarodott elmével új művészetet eszelt ki: az autómimicát. A Tigris-vendéglőben tartotta meg 1863 április 1-én előadását. Hófehér tunicában volt, az emelvényen kerek asztal, három szék s az asztalon két vizes kancsó voltak a kellékek. A Hon kritikája szerint sikere akkor volna, ha lekete polgári öltözetben lépne fel; jól tenné, ha hatalmas tehetségét színpadon ragyogtatná.¹³

A kor egyik legkiválóbb színésze, Egressy Gábor is fellép szavalatával azon a hangversenyen, amelyet a Meisel pesti rabbi alapított a szegény tanulók segítőegyesülete javára rendeztek 1863 januárius 14-én. Egressy a *Fóti dal*-t szavalt.¹⁴

A nagy zeneszerző, Meyerbeer tiszteletére rendez a pesti Nemzeti Színház ünnepi előadást. Színre kerül a Hugonották c. opera.¹⁵

Boskovitz Frigyes „zongorász hazánkfia” hangversenyt rendez a pesti Európa-szálló nagytermében. Műsorán szerepel Heine híres költeménye, *Belzazar*, Schumann zenei feldolgozásában.¹⁶

Talán először hangzik fel Vörösmarty *Szózata* zsidó templomban, a nagyvárad zsidó templom felavatásán. Már 1861 július 24-én írja a Pesti Napló, hogy a nagyvárad új izraelita imaházat Löw Lipót, „a szegedi derék főrabbi” fogja felavatni. Augusztus 16-án zajlik le az ünnepség. Löw főrabbi „gyönyörű szónoklatát”-ban kifejti, hogy a

⁸ U. o. 1862. IV. 10 és IV. 24.

⁹ U. o. 1862. VIII. 15.

¹⁰ A Hon 1863. V. 7 és PN. 1863. V. 9.

¹¹ A Hon 1863. VIII. 25.

¹² PN. 1863. XI. 13.

¹³ A Hon 1863. IV. 4.

¹⁴ PN. 1863. I. 11.

¹⁵ A Hon 1864. VII. 27.

¹⁶ A Hon 1864. XI. 27.

várad zsidó egyházközség elszakadt az orthodoxtól, ám evvel békében akar élni. Magyarul akarja imádságait elmondani. A Szózat fejezi be az ünnepséget; jelen volt a főispán, a megyei hatóság és nagyszámú közönség.¹⁷

Tehát míg a pesti templom felavatásán a Néphymnust éneklik és német szónoklatok hangzanak el,¹⁸ addig a várad zsinagóga ünnepes felavatásán Löw Lipót magyarnyelvű szónoklata és a magyar nemzet imádsága nyitja meg a színmagyar várad hitközségben az Isten házá.

¹⁷ PN. 1861. VIII. 17.

¹⁸ L. Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. M. Zs. Szemle. LVIII. 1941. 110. l.

DOGMATIKAI ÁLLÁSFOGLALÁS AZ IMAFORMULÁKBAN.*

Ismeretes dolog, hogy a mindennapi zsidó imában a „Semá” hitvallomás jelentőségével bír, az előtte mondandó „Jócer Or” benedíkción perzsa vallásból átszivárgó dualizmus elleni védőgátnak volt szánva (Blau Lajos).¹ Közel áll a föltevés, hogy egyéb benedíkciónk (ברכות) is ily szerepet játszottak a vallás evolúciójában. Erre vall szabatos szövegünk, mely törzsből és fejből (התימה) áll. A törzsben elmaradhatatlan az Isten nevének (אדנות) és Isten királyságának (מלכות) fölemlítése (Beráchót 40b). A fejnek héber elnevezése (התימה) „bepecsételés” ugyanaz a műszo, amellyel az okiratok aláírását, a bennők foglalt ügylet lezárását, szentesítését, magunkévá tételeit jelöljük. Az Isten tulajdonnévnek és királyságának szertartásos hangsúlyozása tehát szintén dogmatikai meghányásvetésnek eredménye és azt szentesíti, hogy Adonáj az Isten és nem más, ő a világ királya és nem földi császár, vagy olyan, aki magát isteni küldetéssel felruházott, mennyei birodalmi királynak hirdeti. Ezért helyeztek olyan nagy súlyt a rövid imaformákra és számos kínálózkodó alkalomra inkább eltöltötték, semhogy esetleg hiábavaló módon (לכטלר) elmondják. Így p. o. nem találunk benedíkción sem az orvosságszedésre, sem a tisztasági vagy gyógyfürdő használatára; lehetséges ugyanis, hogy a gyógyszer hatástalan marad.

A karaita imakönyv a szertartási benedíciók közül csakis a cicisz felvételére és a Megilla olvasása után mondandót ismeri a mienktől eltérő chatimával, de már a Hallett bevezetőt és befejezőt nem. Látni fogjuk, hogy ez is az eddig mondottakkal lehet kapcsolatban.

Mialatt tehát az uralomra jutott vallások a szerteágazó hitnézetek vetélkedésének azzal vetettek véget, hogy központi szervezetük tekintélyével „credó”-ban, szabatosan megfogalmazott hittételekben rögzítették meg a dogmává szentesített hitnézetet, azalatt a zsidóság imaformákban (berochó, benedíkción, másdmondásban) adta a hívek ajkaira azt a lészűrdött hittételt, melyet hosszas meghányás-vetés alapján a tóra szellemében gyökerezőnek állapított meg, hogy azzal kíséresse a megfelelő szertartást. Sajnos, a halacha történetének nagy mesterei sem szenteltek eddig kellő figyelmet e formulák kialakulásának, holott ezek dogmatörténeli hátteret tárnának fel.

Néhány példa hadd szolgáljon ennek megvilágítására.

* * *

* A nagy a nagyokban és a nagy a kicsinyekben fogadja a kicsinynek nagy tisztelete jelét és kicsinyiséget.

¹ [Hasonlóan Edelman is: A vallásbölcsészeti hatása a liturgiára, Bloch-Emlékkönyv, Budapest, 1905. 45. — Scheiber.]

A taliszz felvételkor mondjuk: Áldott az Isten, ki elrendelte להחניף בציצית „taliszba burkolózni”. Erre a tórában semmi alapot nem találunk. A ciciszt ott csupán csak a ruha szegleteire alkalmazandó rojtként találjuk, maga a ruha nem szertartási kellék, hanem csak szokásos viselet. Azonban idővel hagyományossá vált a cicisz kedvéért külön ennek felvételére szolgáló négyszegletű ruhát (ארבע כנפות) viselni és ennek felvételéhez megfelelő benedíkción mondani על ציצית (עצירת). Ezzel a tórai követelménynek elegendő is teszünk. Külön az imához szolgáló taliszz felvételét a talmudi hagyománnyal szembehegyezkedő karaiták nem ismerik. Mire vezetendő tehát vissza a nálunk szokásos „taliszba burkolózás”?

Tudnunk kell, hogy már a bibliai kor vége felé fellépő hellenista zsidóság kerülni igyekezett minden olyan, a tóra szavában nem gyökerező vallási szokást, amely a zsidóságot a hellén világtól elkülönítette és annak gúnytárgyául szolgálhatott. A cicisz-rojttal ellátott ruhadarabot tehát, melyet eredetileg nyíltan hordtak, mint ma is látjuk egyes lengyelvidéki zsidóknál, a felső ruha alá vették fel. Ezzel szemben szükségesnek tartották a hellenistákkal szembehegyezkedő farizeusok a nemzeti jelleg osztatlati viselését és e célra vezették be a külön taliszz felvételét, hangsúlyozva az azt kísérő benedíkciónban a „beburkolózást”. Kokárda jellegű tehát a taliszz.

* * *

A tefillin felvételének benedíkción is gondolkodóba ejthetik a figyelmes imádkozót. A tóra טפלת-nak nevezi azt, amit a homlokra kell felkötőnk és ez megfelelője a jelenek (אור). amit a kézre kell felőltőnk (Móz. V. 6, 8), mindamellett nem használjuk a tórai terminust: לקשר טפלת, hanem e helyett két benedíkción oszta להניח תפילין és על מצות תפילין. Rodkinson: „Tefilla lemosé” c. meleyszántó héber munkájában messzemenő következtetéseket von le a hagyományos irodalomból, mely a tefillinre vonatkozik, de tárgyunkra csak a benedíkción kérdése tartozik és elsősorban azt kell kutatónk, miért kell egyazon szertartásra két benedíkción mondanunk. Rodkinson kimutatja, hogy a „tótáfi” szót még a talmud idejében is valami diszül használt talizmánnak tartották számos más néphez hasonlóan; a „tefillin” elnevezésnek még a görög fordításban, a Septuagintában sincs megfelelője, mert ott „aszaleuton”, „elmozdíthatatlan”-t jelent. Először Onkelos targuma használja a „tefillin” szót a „tótáfi” fordítására (kb. 190-ben), de ez még korántsem mutat a mai alakban való előállítására. Ellenben használatára vonatkozóan tudjuk, hogy az apokrif Aristeas levele említi először a kézre való felvételét, a fejre való említése nélkül. A samaritánusok nem ismerték a tefillint semmilyen alakban, a tótáfi szót képiesen vették, amint azt annak szinonimusa a tórában זכרן („emlék”) is mutatja (Móz. II. 13, 16); a szadduceusok használták ugyan, de kezük fején és a homlokukon diszül. A karaita szekta épügy nem ismeri a tefillin felvételét, mint ahogy a samaritánusok sem ismerik. Érthető tehát, hogy a talmud szükségesnek találta benedíkción szentesíteni a tefillint és pedig az Aristeas levelebeli felfogással szemben külön a kézre való és külön a fejre való tefillin fel-

vételét, kerülve a bibliai „likzor tófafőt” terminust, amely kétséget hagyott volna a használat módja tekintetében. A két benedikció közül az első לְהַנִּיחַ, a második עַל מִצֵּית, fordítva mint a talisz felvételénél, ahol להנחתה felel meg להניח-nak. Ez alátámasztja feltevésünket, hogy a kézre való tefillin felvétele régibb eredetű, ellenben a cicisznél az eredeti alak az עַל מִצֵּית צִיצִית-t kívánta meg és már csak a polemikus állásfoglalás követelte a להנחתה terminust.

* * *

A Róshasánai sófárfúvást a karaiták tudvalevően nem ismerik. A Tórának ama szavát, melyből mi azt eredeztetjük: „a riadás napja” (Num. 29, 1), ők csupán emberi hanggal való riadásnak, imának értelmezik, amely jelentésben a szó valóban sokszor fordul elő a szentírásban. Nikodémiái Áronnak (1300–1370) Gán eden c. karaita törvénykönyve rámutat, hogy a „terua” szó igei gyöke (pl. 100 zs. 1.) örömrivalgást is jelent és ép az újév napjára vonatkozóan mondja Nehemias k. (8, 9–12): Ne gyászoljatok és ne szomorkodjatok e napon, mert Istennek szentelt nap ez. A Misna ugyan már mint kifejezett szertartást ismeri a sófárfúvást, de a mögöttes időben ugyanazok a kétélyek merülhettek fel a bibliai szóban való gyökerezése tekintetében, mint a karaita irodalomban.

Erre vezethető vissza tehát a sófárfúvást bevezető benedikciónak a kitétele: „hallgassuk a Sófár szavát” (לשמע קול שופר), a bibliai kitételek megfelelő (על ההרועה) „riadás” szólam helyett. Ez utóbbi t. i. homályos és annak lehetőségét is rejti, hogy örömeinket, vagy bármilyen emberi érzelmekilakadást jelent. Érthető, hogy a sófárfúvás (להקיש) helyett a hallgatásra helyezték a súlyt, mert ez az egész gyülekezetet kötelezi, holott előbbi csak a szertartást végzőre vonatkoznék.

* * *

Polemikus állásfoglalást kell sejtünkünk egyéb feltűnő kitételnél is az imaformulákban. Bizonyára ilyen megfontolásból szövegezték meg a lulov kézbevételeének benedikcióját. A tóra igéje: וּלְקַחְתֶּם לָכֶם „vegyetek magatoknak Hádárfa gyümölcsöit” (Lev. 23, 40) nem kötelez a lulov rázásra vagy kézbevétele, sőt tudjuk, hogy a karaiták Nehemias (8, 5) alapján nem az imát kísérő rázást végzik vele, hanem csak az ünnepi sátor disztzésére használják. Nem lehet a נִטְלָה szóban aram fordítását sem látnunk a lulov לקיחה-nak, mert az már a bibliai héberségben (Siralm. 3, 28) és נִטְמָה „feleml” igének szinonimjaként fordul elő (Jes. 63, 9 וַיִּנְטֵם וַיִּנְשָׂא), az Onkelosz targuma pedig más szót használ a lulov visszaadására. A karaita felfogás minden bizonnyal már régibb időbe nyúlik vissza; ezzel szemben különben is korszerűvé vált idővel a Palesztinán kívüli zsidóságban, amely minden egyes sátor disztzésére már nem szerezhetette be az előírt disznóvénnyeket, a szimbolikus leegyszerűsítés, a kézbevitel (és rázás), melynél a lulov szükség esete kézzől-kézre járhatott. Ennek a változtatásnak felelt meg a לקיחה szónak נִטְלָה-val való helyettesítése, mert előbbi csupán vételt, nem pedig kézbevételezt jelent. A talmud ama követelése, hogy (משלכם = láchem) a magunk pénzén vagy a magunk fáradságával szerezzük be az ün-

nepi csokrot, már csak kegyeletes visszaemlékezést szolgáló szimbólumban él.

* * *

A נִטְלָה terminusát egész más értelemben találjuk még a szertartást kísérő és az étkezés előtti kézmosás benedikciójában (עַל נִטְלָה דִּים) is. A kézmosás már a tóra idejében is kötelező volt a papok számára, amikor az oltár elé léptek (Ex. 30, 20), de úgy látszik, laikusok is követték e szokást, valahányszor szent munka végzéséhez fogtak. Így látjuk, hogy a görög bibliafordítók is kézmosás után láttak szent feladatukhoz (Aristeas levele). Az evangéliumokban olvassuk, hogy az apostolok az étkezés előtti mosakodást feladták, amin a farizeusok megbotrántkoztak (Máté 15, 2, Márk 7, 2–5, Luk. 11, 38). A Misna nem tesz említést e szokásról, de a gemarában már Salamon királyra visszamenő határozatnak mondják (Sabb. 15b. Berách. 60b), bölcs királyhoz méltó higiénikus intézkedést látva benne.

Sajátoság azonban, hogy a kézmosás is נִטְלָה terminusával lett a benedikcióban megrögzítve, ami a bibliai נִטְלָה-nak tudatos mellőzését mutatja és csakis a bibliai „kézfelemelés” (נִישָׂא בַיָּמִין) szertartásának aromosított műkifejezéseként jelentkezik (Zs. 63, 5; 141, 2; 134, 2). A kézfelemelés pedig már az Onkelosz-fordítás idejében az imához és főképp a papí áldáshoz volt használva. A zsoltár ez igéjét (134, 2) így fordítja: Emeljétek kezeiteket a szentély felé, ti papok a szentségesnek emelvénnyel fölött (שִׁמְרוּ יְדֵיכֶם קֹדֶשׁ כְּהֵנָּה עַל דּוֹחַן קֹדֶשׁ), a duchán szó pedig a papí áldásra szolgáló emelvény. Itt tehát azzal a sajátos jelenséggel állunk szemben, hogy noha a kézmosás a papí funkcióhoz való előkészületet, lelki tisztulást jelent, miként azt a 26 zs.-ban olvasuk (6. v.), laikusok is alkalmazták a reggeli órában és az étkezés előtt, de már más, tisztán szentséges jellegű elnevezéssel.

Azt a (Jos. B. J.-ban leírt) folyamatot látjuk, mely az esszeus-farizeus életmódra jellemző, hogy t. i. a laikusok is igyekeztek, amennyire a törvény ezt lehetővé tette, a papí életmód allúriait felvenni, mintegy szekularizálni a papságot. Így jártak el az étkezési rendszabályok megállapításában, kötelezővé téve magukra a מִדְּרַת קֹדֶשׁ, a חֻלִּין שְׂנֵאִי עַל מִדְּרַת קֹדֶשׁ, a papí étkezési tilalmakat. Ennek köszönheti a Suvósűz ünnep is tóraadási emléknapp-jellegét. A tóra ugyanis csak a zsengek bemutatásának napjává tette, de ebben a laikusnak nem lett volna szerepe, ellenben mint tóraadás ünnepének áldását ő is élvezte. Az étkezéshez tehát a mosakodás szertartását a papí áldásból vették át annak elnevezésével együtt, úgy gondolkodva, hogy az asztal is oltár (וְהָיָה אֲשֶׁר אֵשֶׁר לְפָנֶיךָ) (Ábót 3, 4 és Ezék. 41, 22 alapján). A tórai terminust (רִחִין) szándékosan mellőzték, hogy mégis valamiképp kiméljék a papí kizárólagosságot. A kóhéni áldást bevezető és a széderkezdő mosakodáshoz nem mondanak benedikciót, mert maga a szertartás is megszentelő hatású.

Hogy az étkezést áldozati lakoma szentségével illették és hogy általában mily vallásos áhítat ihlette meg a régi zsidóság legprofánabb életműködését, az étkezést is, mutatja a talmudnak következő helye: „Tanítják a rabbik; ki a parlagias (am haarec)? Aki közönségesen is meg szentséges tisztaságban élkezik” (Berach. 17a חֻלִּין אֵינָם בְּטָהוֹרָה).

46b) ... Honnan tudjuk, hogy az étkezés előtt is kell áldást mondani...? Irva van: „Amint a városba értek, megtaláljátok, mielőtt az áldozati magaslatra lépne, hogy étkezzék, mert nem étkezik a nép, míg ő (Sámuel próféta) nem jön, mert ő áldja meg a lakomát, csak aztán esznek a vendégek (I. Sám. 9, 13). Úgy látszik, a talmud e vers szavaiból vonta le azt, hogy lehetőleg harmasban kell asztalhoz ülni, mert a próféta és a vendégek legalább három személyt tettek ki. Vendégeket tételez fel az asztali imának szövege is e szavakban: „Az Irgalmas áldja meg e ház gazdáját”. Más helyen a Misna úgy szól: „Ha hárman ülnek az asztalnál és nem társalgoknak valláskörűli dolgokról, mintha halottak áldozatából ennének” (Abot 3, 3), tehát az étkezés mindenképp áldozat, de áhitatos emelkedettség nélkül: pogányos áldozat.

A karaita imakönyv nem ismeri a נטילת ידיים terminusát, ehelyett a reggeli mosakodáshoz a שאו ידיכם קדש bevezetésével ezt írja elő: באימיה אשר ברא את יסוד דמים לטהרה, amit érthetővé tesz az, hogy étkezés előtti mosakodást nem ismer.

* * *

Van egy vándor áldásformula is, melyet időről-időre más életmozzanatra alkalmaztak, ez a הטוב והרע-ben kihangzó. A talmud szerint akkor mondták, mikor a II. sz.-ban a betári elesettek (Barkochba hősök) holttesteiket bomlatlan állapotban találták és nem kellett a nemzeti hőskök halálutáni sorsán siránkoznia, hanem ellakartíhatták. (Ber. 48a.) „Jó (az Isten) és jót mivel” („jónál jobb”) volt a hála szava. Ez csak alkalmi benedikció volt tehát. A misna szerint a jóhírek hallatára (על בשורות טובות) alkalmazták. Már pedig a kétféle értesítés csaknem egyazon korból való. Érthető azonban, hogy mindkét használata helyt engedett egy harmadik alkalomnak, mely (Ber. 59b alapján) ma is érvényben van, nevezetesen a jobbminőségű (מחמרה כישא להמרה טבה) vagy legalább másfűz bor élvezetére (על שנוי יין). Hálát mondunk Istennek, „aki jó és jót tesz”. Ez a szöveg korántsem jogosít arra a feltevésre, hogy eredetileg borivásra fogalmazták volna meg; ez túlprofán és nemzsidó cél lett volna egy külön benedikcióna, mely a בורא הוא mellett az élvezet fokozásakor lett volna alkalmazva. Még nehezebben képzelhető el, hogy csakugyan hősi halottak telemeinek feltalálásakor intézményesen mondták volna, hálát adva Istennek, hogy a hullákat a bomlástól óvta és hogy tisztas temetést juttatott volna nekik. Ez az alkalom csak egyszer adódott s alig változtatható ki olyan eulógiát, mint „jó és jót tesz”. De ha történeti ténynek vesszük a végítességságadasi szólást, nem bírjuk megérteni, miért vitték át a jóhírek vételére. Hiszen a jó hír még nem jelent jótételt, lehetséges ugyanis, hogy hamisnak bizonyul és ez esetben לבטלה-va, a hála hamis alapjává válik.

Kell tehát, hogy e háromféle alkalmazás mögött valami közös vagy ősbibla alapot keressünk e közös formula megszövegezéséhez, anélkül is inkább, mivel R. Sámuel ben Meir (Ber. 48a-hoz) szerint ugyanaz nap, amikor a betári elesetteket elemelték, rendelték el a borváltoztatásra e formulát. A kettő között tehát érzelmi kapcsolat-

nak kell lennie. A סעודת הבראה-ra kell gondolnunk, arra a borra, melyet a gyászolónak a temetés után nyújtanak és amely némiképp „halotti torra” emlékeztet. Már a bibliai időben a vigasz itala volt: „Adjatok italt a veszendőnek és bort az elkeseredettnek” (Példab. 31, 6). De a bor az áldásnak, a jótétnek is a jelképe. „Építetek házakat és lakják, ültetek szőlőt és élvezik gyümölcsét” (Jer. 65, 21 stb). Ha még oly vékony is az asszociáció szála a vértanúk, illetve hősi halottak és a bor között, a ritus-fejlődésben eléggé döntő tényező lehetett. Löw Immanuel „Flora der Juden” c. művében (I. k. 140 l.) azt a magyarázatot adja (János ev. 2, 10) alapján, hogy az akkori rómaiaknál is közmondá-ossá vált szokás szerint a lakoma folyamán mindig hitványabb és hitványabb bort szolgált fel a vendéglátó; ha tehát fordítva történt, akkor ezt benedikcióval köszönhetjük. Ez a magyarázat azonban túlságosan humoros ahhoz, hogy föltételezzük az akkori zsidóságról az alapjául szolgáló borozgatásnak az illető ünneplését és a benedikció profanizálását. Löw maga sem teszi azt megáévá és ellenkezik avval az a tény is, hogy egyes haláchtekintélyek a vendéglátónak ajkaira adják az áldásmondást, a vendég kizárásával.

Hátra van még, hogy ennek a formulának a jóhír vételére való alkalmazását kapcsolatba hozzuk az előbbi alkalmakkal. Némi támpontot nyújt erre az asztali imában, más helyen előforduló ez a kitétel: בשורות טובות ישיקות נחמות, amely kétségtől a Messiás eljövetelének hírére vonatkozik. Ennek alapján elképzelhetjük, hogy a Misna rendelkezése csakis a Barkochba-fele messiási mozgalmat tartotta szem előtt; magánhírekre nem is gondolhatott. Amint azonban ez a mozgalom Betár estelevél vérfelüladt, az áldásmondást már arra vonatkoztatták, hogy legalább bomlatlan állapotban tisztas elemeléshez jutottak a hősi halottak. Jeremiás könyvéből (16, 4–7) arról értesülünk, hogy ilyen alkalommal szokásos volt a כוס תהומים „a vigasz serlege” (... Mindenféle fájdalmas halállal fognak kimulni, nem gyászolják és nem temetik őket, trágáravá lesznek a föld felszínén... nem szegik meg nekik a gyászolók kenyerét... és nem nyújtják nekik a vigasz serlegét...) Érthető tehát, hogy amikor később az áldásmondás már elvesztette aktualitását, a profán, vigalmi borozgatásra is átvitték, hisz minden ilyen alkalommal is a נטילת צדק, az igaz megváltó eljövetelére emelték poharukat.

A halottak utáni megvigasztalódással állhat kapcsolatban az a karaita rítus, hogy a mi imaformuláinkat a jóhír vételén kívül arra az esetre is mondja az ember, ha atyja halála után örökség szállott rá és van örökös társ is (ellenkező esetben a שדחוני benedikcióval fejezi ki belenyugvását az isteni végzésbe). Az igaz jámborságnak mekkora fokát tárja elénk e szokás. Egyébként még arra is mondja a karaita a mi benedikciónkat, ha esik az eső és földbirtok révén ő is részesedik az áldásban (Iszkovitz IV. k.).

* * *

Az újhódat megelőző szombatban az újhóld áldását megelőzően a templomszolgá be szokta jelenteni, hogy a holdújulás (מולד) pillanata mikor lesz. Ez ma már üres, céltalan szokás, mert semmi szertartás nem fűződik a megújulás mozzanatához. De megértjük akkor,

ha egy régebbi szokás reziduumaiként fogjuk fel. Tudnunk kell ugyanis, hogy a talmudelőtti korszakban még על פי ראייה naturalista megfigyelés alapján állapították meg az újhold beköszöntését és ezt élő tanúk jelentették be a jeruzsálemi szanhedrinnél (על פי עדים). Ezt a naplátnak megrogzítási (a IV. században) fölöslegessé tette, de még a századokkal később fellépő karaita szekták az ősi hagyományt követi, sőt únosúntalan hangsúlyozza (Iszkovitz: Széfer tefillot hakaraim).

De kísértett ez a visszatérés a naturalista módon, személyes megfigyelésen alapuló újholdmegállapítás rabbanita körben is, amikor egyszer Szaádja vetélylársa, egy bitorló gáon Jeruzsálembe tette át székét és ennek megfelelően a régi szanhedrint akarta feléleszteni és ezt a mólad megállapítására felhatalmazni (Szimchuni, Dibre jemé hajehudim III. k.).

A karaita kódex ennek az állásfoglalásnak szolgálatába állítja a karaita imába foglalt ez ígét: „meghíusítja a hazugok jeleit és a kuruzslokat elbolondítja (Jes. 44, 25), hazugoknak és kuruzsloknak bélyegezve meg azokat, kik nem az észlelt holdújulás (mólád) alapján ülik meg az újhóldat, sőt magát a móladot sem helyesen állapítják meg

... רמז על הדורים מלבם לשנות מאות התורה... וכדו מלבם לקדש החדש במולד...
... כי אפילו על המולד עצמו אינם מתנהגים על המולד האמת...

De valamelyes tévovázást árul el a mi szokásunkban az a sajátságos tény is, hogy a móladot nem az előimádkozó hirdeti, hanem a templomszolga s nem is közvetlenül az újhóld kihirdetését (ידיד) megelőzően, hanem a később bevett ידיר רצון könyörgés előtt és mi több, nem a szentesített héber nyelven, hanem profán nyelven, mely ezenkívül sohasem jut az istentiszteleten érvényre, holott az újhóld kihirdetését kivételes ünneppé, törával a kézben, az előimádkozó végzi, rendszerint a legegyszerűbb istentiszteleten is a könyörgő formula (יחדשה) éneklésével.

Viszont a mólad kihirdetése teszi lehetővé és talán elő is idézte, hogy a könyörgésben „ezt az újhóldat” (את החדש החד) kitéltet használjuk, holott egyébként természetesen egyszerűen „a jövőre beközelkező” jelzővel illetjük a még csak a jövőben levő napot vagy évet. Javitz szerint azonban ez abban találja magyarázatát, hogy eredetileg az egész újhóld-köszöntő-imát magán újhóld napján mondták, az előtte való szombaton csupán a kihirdetést végezve, a szombatra való álltelt érthetővé teszi az, hogy ekkor inkább volt minjan.

* * *

Még egy sikon száll szembe az imaformula a hagyománytagadó fel-fogással: a chanukai lánggyújtást bevezető áldásmondásban. Ebben áldjuk Istent, hogy elrendelte a chanukai lánggyújtást (להדליק נר של חנוכה). Az egyszámú láng (נר) szó annak nyoma, hogy régebbi időben egyetlen láng gyújtásából állott a szertartás és az egyik talmudi tekintély azt fennmaradónak is mondja. Viszont a lánggyújtást követő imaformula (הנרות הללו), mely sajátos módon utólag adja a szertartás bevezetését, „ezeket a lángokat” kezdettel az összes lángokat egységbe foglalja és ezt mondjuk el még az első estén is, amikor csak egy lángot gyújtunk. Az a kérdés mered élénk ebből, miért mondunk minden este külön benedikciót, nem pedig az első este — valamennyi szemelött tartásával?

Ennek okát abban véljük feltalálni, hogy a karaiták, illetve őseik, a hagyományellenzők a chanukát, mint a biblia lezárása utáni időben keletkezett ünnepet, nem tartják. Már pedig a nyolc napon át emelkedő haladványban való lánggyújtás abban, a talmudban rátkmaradt, későbbi idők elgondolását tükrözőtlen hagyományban gyökerezik, mely a főpap pecsétjével ellátott olajos korsó megtalálásáról és annak csodás módon való lángtáplálásáról szól (Sabb. 21b). A benedikció szövegezése kétségtelven megelőzte a hitrege keletkezését, úgyszintén a chanukához fűződő másik két imaformula főlvetelét, amelyek már nem egy lángról, hanem többről szólnak, de a láng kitarításának csodájáról még mindig hallgatnak. Nem ismeri ezt sem Sammáj iskolája, mely a lefelé tartó haladványt (פוחת ודורך), sem Hillel, mely a gyakorlatba átmélt feléle tartó haladványt (מוסף ודורך) ajánlja, de még azok az amórák sem, akik ezek véleményének megokolását adják, i. i. a következő chanukai napok számának fogyó, illetve a muló napok gyarapodó számában (u. o.). De még inkább kizárja a legenda ismeretét az a boraita, mely a buzgósg alsó fokán állók számára csak egyetlen lángot követel egy-egy család számára (Rási magyarázata szerint minden egyes estére, de a szöveg szerint bizonyára az egész chanukára). Az áldásmondás ezt tarthatja szem előtt és így azt kell ebből következtetnünk, hogy az egyszerűen az újjáavatás ünnepe-gére, az oltár helyreállítására utal, mely a templom visszavívásának hálaadó ünnepe volt, nem pedig csodatételre. Ha a csodatételt tartaná szem előtt, akkor úgy lett volna megszövegezve, hogy a rákövetkező, bizonyára későbbi eredetű נסים לאבותינו tartalmát is magában foglalta volna. De nem tesz említést az olajos korsó csodájáról a másik két imarszlet: בימי מתיבתא és הנרות הללו sem, bár ezek már a papok hősi diadalait dicsőítik. Ha tehát a benedikciót csak egyszer mondanók el az egész chanukai ünnepekre, nem jutna kifejezésre az, hogy minden nap csoda ment végbe az olajos korsó körül, de még a makkabeusok győzelmének csodája sem és akkor a karaitákkal egy platformon találkoznánk a hagyomány ignorálásában.

Nem szabad a chanukai gyertyagyújtással párhuzamba állítani a szefiraszámlálást (a peszach és suvóusz közötti negyvenkilenc nap számlálását, ספירה), melyet szintén naponként benedikcióval kísérünk. A szefiranál ugyanis szószerint ragaszkodunk a tóra e kitételéhez: „teljesek, hiánytalanok legyenek” תמימות תהיה. Ennél egyetlen nap kimaradása már az egész szefira abbanhagyását vonja maga után (legalább is a benedikcióval kísért számlálást). Az első napon elmondott áldásmondás tehát vonatkozhat a teljes negyvenkilenc napi számlálásra, mert nem is tudhatjuk, sorát ejtjük-e a teljes számlálásnak.

JELENTÉSTANI ANALÓGIÁK

I. Legutóbb az 1941-ben megjelent Heller-Emlékkönyvben volt alkalmunk annak a kifejtésére, hogy a jelentésváltozások vizsgálata terén mennyire jogosult a hivatkozás nem-rokon nyelvek analógiáira is. Könnyű ezt belátni, ha meggondoljuk, hogy a jelentésváltozások okai mindig lelkiek, hiszen minden ilyen nyelvi jelenségnek képzettársulás, tehát általános érvényű, nem pedig csupán egyetlen népre vagy nyelvi közösségre korlátozódó lelki folyamat az alapja. Ennek az igazságnak a felismerése és ennek a módszerlani elvnek az alkalmazása sok jelentéstan jelenség mélyebb megértésére vezetett. Rámutattunk arra is, hogy ismételt eredményekkel értékesítettek a magyar és vele rokon nyelvek etimológiai irodalmában indogermán analógiák mellett sémi jelentéstan megfigyeléseket is.

Ezúttal a magyar *vagy* kötőszónak egy olyan jellemző használatát akarjuk közelebbről megvilágítani, amely a németben és talán a héberben is kimutatható. Arra a használatra gondolunk, amely pl. a következő kapcsolatban található:

Vagy tizen voltak ott.

II. A *vagy* tudvalevőleg számnevek előtt határozószói szerepben is használatos, még pedig a) 'körülbelül', b) 'legalább' jelentésben.

a) Az előbbire már a NySz. is több példát idéz 'circiter, fere, ungefähr, beiläufig' értelmezéssel: *kwlyen* [értsd: küldjön] *yde wag etwen lowo[s]* legynt (LevT. 1: 134); *vagy három ezren veszték el* (Heltai); *vala kedeg awagy hatod idő* (DöbrK. 465; Luk. 23: 44 *ἦν δὲ ὥστε ὥρα ἑκτη* — erat autem fere hora sexta). Lássunk egy-két példát a MTsz.-ből is: *aggy vaj égygy almát* (Háromszék m.), *vaj két almát lészakasztott* (Székelyföld). L. még Simonyi MKöt. 1: 116.

b) A 'legalább' (vel, saltem; wenigstens, selbst) NySz.) jelentéssel szerepel a *vagy* pl. a következő mondatokban: *mutassanak vagy egyetlen egy példát* (GelKat); *örülünk . . . ha vag egy szép tiszta nap esik* (MA.); — nem számnévvel kapcsolatban: *ha jószágomat nem kiméli, awagy ennen magamat kiméllene* (ÉrdyK. 642b) Simonyi id. h; — a népnyelvben is: *eljöhetnél vaj eccer te is* (néha, némelykor, egyszerűen Erdély), de: *abroncsnak valót keresék, ha találnék va égyet* (akár csak, legalább; Háromszék m.) MTsz.

Mármint érdekes, hogy az ugyancsak 'vagy' jelentésű német *oder* kötőszónak egészen hasonló alkalmazása ismeretes. Pl. az alnémetben: *ein Jahr oder sechzig* a. m. 'ungefähr 60 Jahre' (Sprach-Brockhaus);

ein Jahr oder sechzig (Gryphius); *ein Gulden oder funfzehn* (Luther); *mit einem Gulden oder acht* (Hans Sachs); *sahen wir ungefähr einen Bauren oder zehn, deren ein Theil mit Feuerrohren bewehrt, die übrigen aber geschäftig waren* (Simplic.); *ein Eier oder drei* (Opitz). Sanders, aki ezeket a példákat idézi, megállapítja, hogy e kifejezések értelme: „einfach . . . die Annäherung an die letzte Zahl” (Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der deutschen Sprache²⁷ 121). Adelung szerint is: *eine Elle oder sechs* d. i. 'ungefähr sechs Ellen'; *ein Stück oder zehn* ('ungefähr zehn Stücke'); *ein Ellener drey* („wo die Sylbe er das verkürzte oder zu seyn scheint”) v. *eine Elle oder drey* (Adelung 1: 1684); *ein Stück drei* aus: *ein Stück oder drei* (Grimm 7: 1152, 3: 114; de vö. pl. Sanders id. m. 230).

Sandersnek egyik példája azonban felhívja figyelmünket egy hasonló héber jelenségre; Lutherből idézi a következő fordítást: *lass doch die Dirne einen Tag oder zehn bei uns bleiben* (Mózes 1.24: 55) és ehhez hozzáfűzi: „= etwa oder an zehn Tage”. Mármint ez a mondat az eredetiben így hangzik:

תשב הנער אתנו ימים או עשר

és itt a héberben is a 'vagy' jelentésű 'א' kötőszót találjuk.

Ezt a most idézett bibliai verset sokféle módon magyarázták és fordították. (A helyzet ott az, hogy Ábrahám szolgálja magával akarja vinni Izsák menyasszonyát, Rebekát; a leány bátyja és anyja azonban kéri: תשב הנער אתנו ימים או עשר אחד תוך (Itt nem kívánunk a ימים és az עשר különféle értelmezéseire kiterjeszkedni, hiszen csak az 'א' kötőszó szerepét óhajtuk tisztázni.)

a) A hagyományos felfogás szerint a kifejezés értelme ez: 'egy évig, vagy [legalább] tíz hónapig' (Rasi). A Targ. Onkelos szerint is: ערן בערן או עשר ירחין, hasonlóan értelmezi a szólast Szaadja is. Kautzsch szerint: 'lass doch das Mädchen noch einige Tage oder [lieber gleich] zehn bei uns bleiben' (eredetileg talán: 'einen Monat lang oder wenigstens 10 Tage'). L. még Gordon, Herxheimer, Torczyner, Hirsch, stb.

β) Ezzel szemben áll a Septuaginta fordítása; ez, valamint a rajta alapuló fordítások az 'א' részint 'körülbelül', részint 'legalább' jelentésűnek fogják fel: μεταρτοι ή παρρητος μεθ' ημων ημερας ογει δεκα (vagyis: 'mintegy, körülbelül 10 napig'), Vulg. maneant puella saltem decem dies apud nos; JordK. 42a: maraggyon meegh eeth hon a w a g y tyzed napygh, Károlyi (1865): hadd legyen velünk a' leányzó egy-néhány napokon, bátor tsak tíz napig, azután menjen el, (1911) maradjon velünk a leány még v a g y tíz napig. Luther: lass doch die Dirne einen Tag oder zehn bei uns bleiben (a. m. 'v a g y tíz napig'). Buber—Rosenzweig: noch eine Zeitlang, sei es ein Tagzehnt, cseh: za některý den, a spoň za deset ('néhány napig, legalább tízig'), angol: a few days, at the least ten, olasz: alcuni giorni, a lmeno dieci, stb.

Az Imi fordítása nem világos ('maradjon a leány velünk néhány napig, vagy tízig'). A Hertz-féle magyar fordítás szerint: 'maradjon a leány velünk vagy tíz napig', de hozzáteszi: 'lehet: 'egy teljes évig, vagy tíz hónapig'. Ez a Talmud értelmezése (Ketjuboth 57 b. L. m. a Targumot) és teljesen jogosult a héber kifejezés mód alapján'. (A Hertz-

féle német fordításban azonban: 'ein Jahr und ein Monatzehent' és a jegyzet szerint: „besser: 'ein Jahr o d e r ein Monatzehent'.”) Gesenius szótárának első kiadásában (1810): 'einige Tage, etwa zehn, wenn es etwa zehn wären', újabb kiadásában azonban az 'N'-t már csak választó kötőszónak fogja fel: 'ein paar Tage o d e r ein Tag-zehent' (l. ott אֶחָד וְיָמִים és עֶשְׂרִים alatti).

Kár, hogy ez a szerkezet csak egyszer fordul elő a Szentírásban, de érdekes, hogy az ugyanebben a mondatban szereplő עֶשְׂרִים a 'Tag-zehent (napok dekaszja)' jelentéssel szintén csak ebből az egy bibliai mondatból ismeretes. Bizonyos azonban az, hogy az 'N'-nak 'körülbelül' jelentése mellett egy olyan régi és tekintélyes forrás tanúskodik, mint amilyen a Septuaginta.

Látjuk tehát, hogy a 'vagy' szónak ez a különös használata, hogy t. i. megközelítőleg fejez ki egy mennyiséget, nem egyedülálló magyar nyelvi jelenség. Megvan ez a használat ma is a németben és megvolt valószínűleg — ha egyelőre csupán egyetlen adatból igazolhatóan is — a héberben is.

III. Természetesen egy szó különös használatának magyarázatában nem kell valamennyi nyelvben szükségszerűen egyforma fejlődési folyamatra gondolnunk. Más-más nyelvtörténeti előzmények is vezethetnek egyforma eredményre. De jelentik az ilyen jelentéstani analógiák azt a kötelezettséget, hogy ha előbb az egyes nyelvekben külön-külön iparkodtunk a jelenség múltját, fejlődésének menetét kikutalni és ez a nyelvtörténeti vizsgálat nem járt kielégítő eredménnyel, akkor meg kell vizsgálnunk, vajjon nem egyforma (az egyik nyelvben esetleg pontosan nyomon követhető) lelki folyamat, képzetársítás-e az egyező jelentés-fejlődésnek az alapja.

Nézzük tehát — és ez e kis cikkünknek a célja —, vajjon az itt tárgyalt magyar nyelvhasználat megmagyarázásában nem értékesíthetjük-e ezeknek az analógiáknak a tanulságait. Ez annál szükségesebbnek látszik, minthogy éppen a magyar vagy-ot és ezt a használatát különféleképpen magyarázzák.

Vizsgáljuk meg először a német oder kötőszónak megközelítő mennyiséget jelölő szerepét.

a) A németben gyakori az ein határozatlan névelőnek számnevekkel kapcsolatban 'körülbelül, mint egy, valami, vagy' jelentésben való használata, vagyis az ein itt „határozott számadatokat határozatlanná tesz” (Simonyi Jelzők 86); pl. *ein 20 Reiter* (Goethe), *ein vierzehn Tage* (Forster); *eine vier Wochen früher* (Lessing). (L. pl. Sanders id. m. 120.). Ezt a használatot jól ismerjük a magyarból is (pl. *van legalább egy húsz hete; ő a papságot viselte egy 25 esztendeig* MTsz.), de más (török, idg., sőt sémi) nyelvekből is (pl. angol: *a sixty years 'einige 60 Jahre'*, balkár: *bir on künye 'in etwa 10 Tagen'*, stb. — L. Simonyi: MKöt. 3: 176. Jelzők 86, Fokos: Nyr. 61: 62. Magy. Figyelő 1934. 3—4. sz. 13. l., stb.).

b) Ugyanigy két számnévvel (mintegy a mennyiség határainak jelzésével) is jelölhették a határozatlan számot, mint a következő magyar kifejezésekben: *két-három ember, ötven-hatvan lovas* (vö. Simonyi: MKöt. 1: 110, Jelzők 61): *zwei, dreihundert Taler; vier-fünf Verse; ein-zwei Wochen* (Sanders 120, 121 és Simonyi id. h.).

c) Az utóbbi esetben gyakori a 'vagy' választó kötőszó alkalmazása: *két vagy három ember, öt vagy hat napig* (Simonyi uo.), *ném. zwei o d e r dreihundert; in ein o d e r zwei Stunden* (Sanders), d) az a) és b) szerkezet keveredésével: *ein drei, viertausend Mark; ein zwanzig, dreissig Jahre* (Sanders).

e) Végül az a) és c), vagy a d) és c) szerkezet keveredésével: *ein 4 o d e r 6 Wochen; noch so ein 30 o d e r 40 Jahre* (Sanders).

Azonban gyakori az a szerkezet is, hogy a számnév határozatlan, megközelítő mennyiségjelölésekben a maga főnevével követi (mint pl. ilyenkor az oroszban is: *čas a dva 'etwa zwei Stunden'*, *čas a dvatři 'zwei bis drei Stunden'*, *letú tridcatí 'etwa 30 Jahre'*, *dva funta 'zwei Pfund'* — funta dva 'etwa, gegen zwei Pfund' Pawlowsky):

a) a fentli a) esetnek megfelelően: *ein Taler 80* (Lessing), *ein Eimer 20* (Schiller), *Ein Mal zwei* (Agricola) (Sanders), *ein Tager vier 'ungefähr vier Tage'*, *ein Ellener drey* (Adelung), *ein Stücker drei* („im Sinne des lat. *vel* oder *sive*“: „bei ungefähren Angaben der Zeit und der Zahl“: Grimm oder alati);

β) a fentli b) és d) esetnek megfelelően: *ein Mann 15, 20; ein Tag zehn, zwölf* (Sanders);

γ) a fentli c) és e) alkalmazásnak megfelelően az oder kötőszó hozzájárulásával: *einen Monat fünf o d e r sechs, ein Mal drei o d e r vier* (Sanders);

δ) végül az α) és γ) szerkezet keveredésével: *ein Monat o d e r sechs, eine Elle o d e r sechs* (l. fent). Ezt a keveredést elősegíthették az olyan fordulatok, amelyekben az első szám az egy volt: *ein Mal oder zwei, ein Stund oder zwei* (Sanders).

Az oder kötőszó tehát behatolt az *ein Tag drei o d e r vier*féle szerkezetekből (γ) az *ein Tag vier*féle szerkezetekbe (α), ugyanúgy, mint ahogyan az *ein zwanzig-dreissig Jahre* mellett (d) használatos az *ein zwanzig o d e r dreissig Jahre* (e).

Luther fordítása (Móz. I. 24: 55), amelyből kiindultunk: *einen Tag oder zehn* tehát csakugyan azt jelenti, ahogyan Sanders értelmezi: 'etwa, oder an zehn Tage'. Mi ezt a szerkezetet analógiás hatások alapján próbáltuk megmagyarázni, Sanders szerint ezt a kifejezést úgy tudjuk megérteni, ha „man . . . eine sich an die Zahl 10 anschliessende Zahl als Ergänzung annimmt: Einen Tag 9 oder 10.” Sanders szerint tehát az *einen Tag oder zehn* elliptikus szerkezet és a γ) alatt tárgyalt kifejezéseknek felel meg.

De akár analógiás hatásokra, szerkezetkeveredésre, akár pedig elliptikus szerkezetre gondolunk, bizonyos, hogy ezekben a szólásokban valóban a választó kötőszóval állunk szemben. Az oder kötőszó itt természetesen nem a kizáró, kirekesztő *aut*, hanem a megengedő v. magyarázó *vel*, *seu*, *-ve* értelmében veendő. *Ein Mal drei oder vier* (és *ein Monat oder zehn*) olyan latin szerkezeteknek felel meg, mint *duabus, tribusve horis* (Cicero), *bisve semelve* (Ovidius), *quaterni quinive versus*, stb. (vö. Simonyi MKöt. 1: 110; Schmalz Syntax³ 348).

IV. Ha már a német szerkezetet tisztáztuk, hamar végezhetünk az említett héber szerkezettel.

A héber kifejezésben is csak a megengedő 'sive, vel' szerepű N kötőszóval lehet dolgunk.

Ilyen jelentésben szerepel a kötőszó pl. a következő mondatokban: (Móz. II. 21: 27) וְאִם שֶׁן עֲבָדוֹ אוֹ שֶׁן אֲמָתוֹ יִפְּלֵי 'ha pedig szolgájának fogát, vagy szolgájának fogát üti ki' (Károlyi) — τὸν ὀδόντα τοῦ οὐκῆτον ἢ τὸν ὀδόντα τῆς θραναλῆς αὐτοῦ... — dentem quoque si excusserit servo vel ancillae suae.

(Móz. II. 22: 9) כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הֶמֶר אוֹ שֹׁר אוֹ שֶׁה 'ha valaki adand az ő felebarátjának számart, vagy ökröt, vagy juhot' (Károlyi 1865) — ὅσοι ἐγὼν ἢ μὲν ὅσοι ἢ βοῦν ἢ ὄνοι... — asinum, bovem, ovem... Számnevekkel kapcsolatban a megközelítő mennyiség jelölhető: a) kötőszó nélkül, pl.

(Kir. II. 9: 32) שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה כְּרִיסִים 'két vagy három löem' (Károlyi) — δύο εὐνοῦχοι — duo vel tres eunuchi — zwei oder drei Kämmerer; (Jezs. 17: 6) שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה נְגָרִים כְּרֹאשׁ אֲמִיר אֲרַבְעָה הַמֶּשֶׁה בַּסַּעֲפִיָּה פְּרִיָּה 'két-három bogó az ágak hegyén, négy őt a gyümölcslának lombjai közt' (Károlyi) — δύο ἢ τρεῖς... ἢ τέσσαρες ἢ πέντε... duarum vel trium olivarum... sive quatuor aul quinque... — zwei oder drei Beeren... vier oder fünf Früchte...

b) kötőszóval: (Kir. II. 13: 19) חֲמִשָּׁה אוֹ שֵׁשׁ פַּעַמִּים 'ötször vagy hatszor is' (Károlyi) — πεντάκις ἢ ἑξάκις — quinquies aul sexies sive septies — fünf oder sechsmal...

(Móz. V. 17: 6) עַל פִּי שְׁנַיִם עֲדִים אוֹ שְׁלֹשָׁה עֲדִים 'két vagy három embernek bizonyosságtételére' (Károlyi) — ἐπὶ δυοὶ μαρτυροῦν ἢ ἐπὶ τρεῖς μαρτυροῦν — in ore duorum, aut trium testium — auf zweier oder dreier Zeugen Mund.

A szóban forgó héber kifejezés יָמִים אוֹ עֲשׂוֹר jelentése tehát: v e l decem dies, a k á r tiz napig' (mint pl. a latinban: hunc locum v e l tres armati defendere possunt. Finály), 'akár csak tiz napig', azaz: 'maradjon a leány velünk napokig (= néhány napig v. ami napokat illet): akár csak tizig', vagyis úgy, ahogyan Buber-Rosenzweig fordítja a kötőszót: „noch eine Zeilang, s e i s ein Tagzehnt”.

V. Eddig tehát a következő eredményre jutottunk: A 'vagy' kötőszónak 'körülbelül' jelentésben való használata a németben is, a héberben is az oder, ill. אִלּוּ kötőszónak 'v e l' jelentéséből magyarázódik meg.

Ezek után már joggal mondhatjuk: Ha 1. a magyar vagy használata 'v e l' jelentésben és 2. a vagy lizen féle szerkezet magyar története megengedi ezt a magyarázatot, akkor a magyar használatot is ezen az alapon: a 'v e l' jelentésű vagy kötőszó segítségével kell magyaráznunk.

Ha mármost előbb a régibb magyarázatokat vesszük számba, a következőt látjuk:

Simonyi, aki szerint a vagy, vaj eredeti alakja valjon (azaz a van ige felszólítója) 'legyen bár' értelemben, a kérdéses szerkezetet így magyarázza: hozzott vagy három kupát = legyen három, mondjuk, hogy hármat; mutass nekem vagy egy embert = legyen egy ember, akár csak egy embert (MKöt. I: 121). — Beke a vagy kötőszóban a vall ige felszólító módjának 2. személyét látja ('vall'), a választó mondat eredetileg kérdő mondat volt ('vallj: ki ő?'), a vagy 'körülbelül' jelentése pedig szintén a kérdő használatból fejlődött (NyK. 44: 31—

32, Nyr. 62: 64). — Klemm szerint a vagy a val- 'esse' igető egyes számú 3. szem. jelentőmódú alakja ('vagyom'), jelentése: 'est, existit'; a vagy kötőszós választó mondat eredetileg kérdő mondat volt (az van? van az?). A k ö r ü l b e l ü l jelentésű vagy (vaj) határozószó is kérdő mondat volt eredetileg. „Elesett vagy háromszáz.” Eredetileg így volt értve: 'Elesett-e vagy? (= van az? úgy van? jól tudom? = ha úgy van, ha igaz, ha jól tudom) — háromszáz.” (MNy. 22: 121; még uo. 26: 385, Tört. Mond. 426.) (Juhász szerint a vagy, eredetileg avagy az az névből alakult -v névmásképzővel és -gy módhatározó raggal; l. MNy. 26: 297.)

A német és héber analógiák meggyőzhettek bennünket arról, ami egyébként már pusztán a magyar nyelvi tények alapján is valószínűnek látszott, hogy ezek a fordulatok függetlenek a vagy kötőszó eredeténél kérdésről. A vagy tizen voltak ott féle szerkezetek nem ősi, a vagy kötőszó keletkezésével egyidejű szerkezetek; ezek akkor keletkeztek, amikor a vagy kötőszónak 'v e l, sive' szerepében való használata már teljesen kialakult, és így egyformán fejlődhettek a magyarban, németben és héberben, függetlenül attól, hogy külön-külön milyen eredetű a 'vagy' kötőszó ezekben a nyelvekben.

Amikor a vagy-ot már általánosan 'v e l, sive' értelemben használták (pl. valakik elhagyják házaikat auagi alyjokat én nevémet; ha valaki én atyámfiait auagi én fiamat es megölle volna; awagy barom awagy ember illetendi; l. Simonyi MKöt. 1: 106, 108, 114, Klemm Mond. 426, 428), már tkp. — mint különösen az utolsó példa mutatja — az ak ir kötőszóval azonos jelentésben is alkalmazták (pl. áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell; hiszitek vagy nem; awagy akarja, awagy nem; vagy élek, vagy halok, szerencsét próbálok; Simonyi uo. 109, 113—5, 232, Klemm id. h., Csúry SzamSz. 2: 432 stb.).

Ahogy tehát a határozatlan mennyiség jelölésére azt mondhaták: adj kilenc-tíz almát és mellette: adj (vagy) kilenc vagy tíz almát abban az értelemben, hogy 'v e l, sive (= a k á r) kilenc, v e l, sive (= a k á r) tíz almát', ugyanígy mondták 'a k á r (v e l, sive) tíz almát' jelentésben: vagy tíz almát adj. És ahogyan a kilenc-tíz alma jelentése: 'k ö r ü l b e l ü l 9—10 alma', ugyanolyan természetesen a kilenc vagy tíz alma és a vagy (= a k á r) tíz alma is a. m. 'k ö r ü l b e l ü l 9—10, ill. 10 alma'.

VI. Hogy a 'körülbelül tíz' (= akár tíz) és a legalább tíz (= akár csak tíz) jelentés mily közel áll egymáshoz, arra már Klemm Antal is rámutatott (MNy. 22: 121) a következő példával: Itt volt ő is vagy egyszer (= körülbelül egyszer) ~ Jöjj el te is vagy egyszer (= legalább egyszer, de ha lehet, többször is)! Ugyanígy: eljöhethet vaj eccer te is (néha, némelykor, egyszer-másszor) ~ abroncsnak valót keresek, ha találnék va egyet ('akár csak, legalább') MTsz. L. még fönt és Beke NyK. 44: 33.

VII. A magyarban tehát a 'körülbelül' jelentésben használt vagy nem egyéb, mint a 'v e l, sive' értelmű vagy k ö t ő s z ó. Ennek megállapításában segítségünkre volt a német és a héber analógia, amely megmutatta, hogy ilyen jelentésfejlődés valóban felvehető, sőt természetes.

A ZSIDÓ TUDOMÁNY SZÁZ ÉVE.

— Zunz Lápót születésének 150. évfordulója alkalmából. —

Bevezetés. Az ezerkilencszázharminckelzedik esztendő a zsidó tudomány történetében centennáris fordulót jelentett. Ismeretesen: Zunz „Gottesdienstliche Vorträge der Juden”-ja ezernyolcszázharminckettől jelent meg; az a mű, melytől a modern zsidó tudomány létét számítják. Kínálkozó alkalmom tehát esztendőnk arra, hogy a zsidó tudomány e századát, annak küzdelmeit, eredményeit áttekintve összefoglaljuk. Valóban száz éves-e a zsidó tudomány? Zunz első dolgozata már tizen-nyolcban látott napvilágot, hol ugyan a „Wissenschaft des Judentums” kitétel még nem található — e dolgozat címe: *Etwas zur rabbinischen Literatur*. — de a vezérlő szempontok már itt fellelhetők. Maga a címbe is kitétel huszonkettőtől való és Zunz folyóiratának titulusában szerepel először: *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*. Lényegében egyik sem a helyes kezdőpont. Az első azért nem, mert ott a valóság csak sejtés, a második azért nem, mert csupán filológiai származtatás; helyesebbnek tetszik a harminckettes esztendő, az első zsidó tudományos mű megjelenésének éve. Az azóta elmúlt évszázad taglalása ennek a tanulmánynak tárgya.

Milyen a beosztása? Nem törekszik teljességre. Mindenekelőtt azokat az irányokat óhajlja fellátni, melyek meghirdetésüktől kezdve uralkodókká lettek. A kezdeményezőknek nem életrajzát adja, vagy működését méltatja, hanem tevékenységükből azt a szellemi értéket, melyek kihámozni, mely e század zsidó szellemiségén vezérlő fonálként halad végig. Az első generációk jutnak tehát kiváltság szóhoz, nem a legnagyobbak; nem értékelés a célkitűzésünk. Aki megnevezetnek: szellemtörténeti szempontból is úttörők, akik megnevezetlenül maradnak, szellemtörténetileg már kijelölt úton haladnak, noha elődjeiknél halhatatlanabbat alkottak. Összegezni kívánom ezen felül a zsidó tudomány e századának intézményes eredményeit — hasonlóképp az előbbihez: szintén sub specie aeternitatis. Végül egy részt a megoldandó feladatokról, az új utaknak és perspektíváknak szentelek.

Zunz, Bacher professzor Agádája egyik kötetének ajánlásában a zsidó tudomány „Altmeister”-ének nevezi. E nehezen visszaadható fogalom találon fejezi ki Leopold Zunz maradandó értékét és érdemeit. Ő az első, aki tudatosan hangoztatja azt az elvet, hogy a zsidóság szellemi életét ugyanazokkal a módszertani eszközökkel kell vizsgálni, mint bármely más nép vagy irodalmi egység szellemiségét. És elsőnek ezt az elvet nem csak hirdette, hanem alkalmazza is. Ő előtte a zsidóság körén belül alig foglalkoztatja a tudósokat a történeti gondolat, a szellemi evolúció eszméje. A zsidóságon kívül is újszerű még az az

eszmé, hogy a gondolat is fejlődik és a szellemnek is megvan a maga historiája. Zunz a gondolat nagyszerűségét felfogta és alkalmazta.

De reá megy vissza több, későbbi gondolat is. A tudományos folyóirat, az irodalmi társaság, sőt elméletileg a zsidó főiskola ideája is már nála fellelhető, e téren ma sem akarunk és akarhatunk többet, mint amennyi az ő célkitűzéseiben szerepel. Ennek a dolgozatnak aktualitását Zunz első nagy művének, a „Gottesdienstliche Vorträge” századik évfordulója adta meg. E mű áll a zsidó tudomány megindításának élén és egyszerre mind megnyitja a zsidó irodalomtörténet renege anyagának rendszeres bemutatását. Az istentiszteleti szónoklat irodalomtörténete e mű, felülmúlhatatlan kritikával megírva s az akkor még irodalmilag alig megalapozott megállapításai ma teljességgel igazolva vannak. De több mint irodalomtörténet, több mint tudományos munka, az élet praktikuma számára is nagyértékű megállapítást tartalmaz: „Megdönthetetlenül bebizonyult, hogy a hitkönyvok zsidó termék” (Blau). Az irodalomtörténetnek alapját vetette meg.

E helyütt kell érintenem a zsidó irodalomtörténeti tudománynak Zunz óta való evolúcióját is. Vele és általa legnagyobbaink is a műfaji történetírást művelik. Kiragadnak bizonyos időt és témát, de mindig az ő ösvényén haladva. Ő, aki szinte valamennyi nagy művét a zsidó liturgiai költéssel és irodalom búvárlásának szenteli, egyik munkájának ezt a címet adja: *Zur Geschichte und Litteratur*, noha ez is zsidó tárgy tanulmányokat tartalmaz. De ezzel az univerzális jelzéssel, azaz jelzőlen címzéssel juttatja kifejezésre vezérlő elvét: a zsidó irodalomtörténet az egyetemes irodalomnak és történetnek szoros része, attól el nem választható, tehát reá is annak kutató eszközeit és módszereit kell alkalmazni.

Krochmal. Miként a Mendelssohntól megindított mozgalom is visszhangra talált a kelet zsidóságában és a haszkala irányában jutott kifejezésre, úgy Zunz sem maradt gondolatának meghirdetése után egyedül, mert elsőnek Kelet-Európa eszmélt fel reá Nachman Krochmal személyében (1785—1840). Mig Zunz az első zsidó gimnázista volt Németországban és csak őseiben viselte magán a konzervatív jellegét, addig Krochmal erre első szakát a régi világnak és az ő módszerének szentelte. Élte sora azonban őt is a maszkilim közé viszi, filozófiai hajlandósága életre kel és mikor Zunz hívévé lesz, teljességgel méltónak és alkalmasnak bizonyult arra a szerepre, hogy a még zsenge zsidó tudomány teljességébe új elemet vigyen be: a spekulatív elemet. Ő a zsidó történetírás első filozófusa, sokáig ilyen értelemben egyetlen művelője. Zunz az irodalomtörténet számára a kéziratok irodalom rejtkeiből felhozta a liturgiai irodalomtörténetnek teljes épületét, melyet azóta is csak renováltak, de nem építettek újra, mert erre szükség nem volt.

Zunzsal szemben, de általa elindítva, Krochmal szellemtörténetés a szónak legtagabb és legmodernebb értelmében. Nem első és nem kezdeményező az épület megalapozásában, de az egyik traktus teljesen az ő elgondolása szerint készült el Posztumusz műve, mely kellő méltánylásra igazában csak napjainkban, a történetfilozófia századában talált, Zunz kiadásában jelent meg a szerző végakarataiból. Lehet, és talán ezért nem kell ebben a fejlődéstani szempontok szerint készült tanulmányban részletezni a „Korunk tévelygoinek útmutatóját” (more

nevüch hazman) — ez a mű címe Maimunira alludálva, — hogy nem mindig és mindenben fedi történefilozófiai szempontból a mai álláspontot e mű, de feltétlenül bizonyos és érdemes dolog az, hogy Krochmal volt az első, aki a historia teljességét tekintette át azzal a céllal, hogy „a tiszta hitet tanítsa és Izrael tudományát oktassa”. Hosszú ideig áll a százados fejlődés folyamán egyedül való elszigeteltségben művével és gondolatával az első zsidó történefilozófus, míg nem napjainkban az ő napja is felvirrad.

A gondolat magán viseli Zunz kezdeményezésének bélyegét. Nem elkülönítve foglalkozni a zsidósággal, hanem reá is az egyetemes tudomány kutató eszközeit alkalmazni — így fogalmazta Zunz a maga elvét. Krochmalnál ez történefilozófusi stílusban így formulázódik: a zsidó nép történetét is elemezni kell mindazon átfogó — azaz filozófiai — szempontok szerint, melyekkel az egyetemes historiat is vizsgáljuk. Mily áttetszőnek látszó gondolat ma, de milyen mély igazság rejlik benne. S gondoljuk meg, hogy kilenc évtizeddel ezelőtt adott neki hangot — könyve 1851-ben látott napvilágot — Krochmal. Ma a felsőfokú zsidó történelemtanítás is átfogó módszerrel történik és minden elkövetkező mű, ha csak nem új adatok feltárását tartalmazza, ezen az ösvényen halad. Krochmal magasabb célkitűzése pedagógiai program is, melyből a zsidó főiskolák történetlétésének vezérlő szempontja sarjad.

Rapaport. Az első generáció nagy triászának harmadik tagja Jehuda Löb Rapaport (1790—1868). Könyvtárnyi tudásából és ismeretéből Zunz is sokat merített, csak a „Gottendienstliche Vorträge” jegyzeteiben több mint száz helyen hivatkozik reá. Biográfiákat ír jeles zsidó tudósokról, kik a tizedik és a tizenegyedik században éltek. Zunz Rasi dolgozatától eltekintve, teljesen novum a zsidó irodalom történetében. „Az egyéni jellemrajz a zsidó irodalomban” c. tanulmányomban kimutattam, hogy bibliai alakokon kívül a zsidó lelket az egyéni jellemrajz nem foglalkoztatta, számára a hangsúly azon volt, hogy mit mondott, nem pedig, hogy ki mondta. Rapaport nyitja meg ezt a később annyira járt ösvényt, de nem a kezdeményező kísérletezésével, hanem a kiforrott tudós alaposágával.

Ami ma, mint tudományos szkéma, természetesnek tetszik, nála már az életírásban teljes kifejtésre talál. Korrajz, környezettanulmány, történelmi jelenségeknek a fejlődés menetébe való beállítás, a hatás felmérése: nála fellelhetők. Ha Zunz az első kezdeményezésen felül a műfaji történet, Krochmal pedig a szellemtörténet atyja a zsidó irodalomban, Rapaportot viszont a résztörténet kezdeményező érdeme illeti meg. Kaufmann Dávid, aki különben e téren is kongeniálisnak mondható vele s költőien szép megemlékezéseket írt a zsidó tudomány első generációjának tagjairól, Rapaportot a róla írt ünnepi méltatásban a történelmi érzék ébresztőjének nevezi, mert elsőnek öntött életet és lelket azokba az egyéniségekbe, akik műveik révén ott éltek a zsidóság körében, de egyéniségük élettelen volt, még csak a kiválasztottaknak érdeklődését sem keltették fel. Amit a tradíció valakiről állít, még nem mind való igaz, hanem a kortársi forrásokat is meg kell kérdezni kritikailag — ez az elv nála talál először alkalmazásra — s így lesz Rapaport a zsidó történelemtudomány első művelőjévé.

Luzzato. Sámuel Dávid Luzzato-val (1800—1865) zárul — mondhatnók — a legújabbkori zsidó tudomány első generációja. Ő is, a régi humanista zsidó család sarja, új ösvényt vág a zsidó tudás területén, a korban élen haladó zsidó tudományág, a nyelvészet és bibliatudomány ösvényét.

A protestántizmus a maga hangsúlyozott bibliaiságával és a német protestántizmus a maga iskolázott példás szorgalmával, a bibliai tudományok korszerű irodalmi művelését egy ideig szinte kisajátítja, olyannyira, hogy a zsidó bibliakutatók sok esetben rájuk kénytelenek hivatkozni és támaszkodni. A keleti nyelvészet zsidó vonatkozásai azonban nagyrészt zsidó művelőkre találnak; az itt elért eredmények nagymértékűek, de a kezdeményezés Luzzatótól el nem vitatható. Hogy ebben is mennyi van a nagy Zunz univerzális szelleméből — az eddigiekből is könnyen kiteszik, nem is szólna arról, hogy már az ő írásai is találhatók olyan bibliai vonatkozású megállapítások, amelyek érvényességüket a mai napig megtarolták. A bibliai tudományban a szó modern értelmében ma is az ő elve érvényesül: az egyetemes tudomány eszközei alkalmazásának parancsa. E tudomány a maga gyakorlati vallásos vonatkozásainál fogva érzékenységet sohasem fogja elveszíteni s így, bár újabbban mind több művelője van zsidó körökben is, a nem zsidó kutatók mindig túlsúlyban lesznek. A bibliatudomány e fejlődésbeli ismeretése átvezet a zsidó tudomány megszületését követő évtizedek vallási harcaira.

Geiger. Ezzel nem szűnt meg a kezdeményezések sora a szellemtörténet szempontjából. Ami eddig e területen történt, elméleti jelentőségű volt csupán. Geiger Ábrahámmal (1810—1874) bevonul a zsidóság életébe egy már gyakorlatot is teremtő, szélsőséges liberális gondolat, valamint az őt nyomon követő Hirsch Sámson Rafael személyében a konzervatív gyakorlat is. A tények teljes meghamisítása lenne róluk tudománytalanságot feltenni, hiszen Geiger nevéhez az azóta is megdöntetlen megállapítások egész sora fűződik és Hirschből, aki Geigernek egyetemtársa volt, szintén nem hiányzik teljességgel az akadémiai stílus, hiszen az ő gondolatából sarjad majd később a papnevelés egyik igen jelentős iránya.

Geiger azonban nem csak tudományos, hanem épp úgy gyakorlati ember is volt s mint ilyen óriási ellenállásra talált. A múlt század közepe táján ő állt a német zsidó reformmozgalmak középpontjában, képviselve a szélsőséges balszárnyú irányzatot meggyőző erővel és nem minden hatás nélkül. Tanulmányaiiban kikezdte a zsidó hagyomány kötelező erejét s így mélyen belenyúlt a zsidó vallásos gyakorlatba is.

Tagadhatatlan azonban, hogy mikor Geiger a hagyományok reformját követelte, tudományos alapra hivatkozott. Korszerűsége, mely szerinte minden időben jellemezte a zsidók vallásos életét. „A zsidó vallás sohasem merevedett meg — úgymond — hanem mindenkor folyton ható eleven folyamat volt; nem volt soha befűzős költve, hanem a benne élő szellem élte folyton. Épen hagyományos tanainak, a rabbinizmus alkotásainak köszönhető, hogy nem csak a múlt vallása volt; s amiként van jelenje, lesz jövője is!” Ugyancsak érdeme a korszerű papképzés ismételt hangoztatása is. Gondolatából sarjad a zsidó tudományok első főiskolája, a reál való visszahatásból pedig a má-

sik szélsőség elvi kirobbanása és zászlóbontása, amely később ugyan-csak rabbiképzőben ölt majd testet. S a két szélsőség között helyezkedik el a gyakorlat szempontjából a legnagyobb jelentőségű mozaikotalmudikus irány a maga több főiskolájával. Ez iránynak élén Frankel Zakariás áll.

Frankel. A zsidó tudomány megszületéséből szükségképpen sarjadt ki a modern rabbiképzés gondolata is. Kiszélesbülve a zsidó ismereti terület, módot és alkalmat kellett nyújtani e tágabb értelemben vett zsidó ismeretek elsajátítására. Ez a gondolat is első megfogalmazásában Zunzra megy vissza, természetesen folyik az ő nagy elvéből, ámde távolabb állott a gyakorlati élettől, semhogy e gondolatát a praktikus életbe át tudta volna vinni. Geiger Ábrahám a harc embere volt és így a gyakorlat is. Közvetve az ő érdeme a teljességgel szabadelvű Hochschule, mely azután szükségszerűen egy enyhébb irányú, elvileg közép helyet elfoglaló rabbiképző megalkotásának gondolatát váltotta ki. A kiegyenlítő szerepe Frankel Zakariásra várt.

Kiváló egyéniség és nagy tudományán kívül működésének főleg elvi és hatásbeli jelentősége van. Gyakorló rabbi és e minőségben került a boroszlói rabbiszeminárium élére. Az egyfelől reformokat kívánó és másfelől merev konzervativizmusú zsidóságban fenntartotta legalább egyideig, legalább látszólag, a békét. S e békeszerző ténykedés teljességgel a zsidó tudományból, Zunz gondolataiból folyt. Lehet-e teljességgel elmellőzni a zsidó multat öröklött formáival, melyek a zsidó lélek fejlődésének is végigkísérői? De lehet-e tudomást nem venni a tudomány megállapításairól, melyek megdönthetetlen igazságokként lépnek fel?

Ennek a kiegyenlítő felfogásnak is megvan a maga pozitív reakciója: Hildesheimer és köre.

Hildesheimer. Hirsch Sámson Rafael a legnagyobb aggodalommal nézte a reformtörekvéseket a zsidóság kebelében. Nem volt bizalma Frankel iránt sem, pedig ő csak a szellemi kutatás terén tett engedményeket, a vallásos gyakorlatban kitartott a tradíció kötelező volta mellett. Nyíltan meg is interpellálta az akkor még csak rektorjelölt Frankelt: vajjon mit jelent majd az általa vezetendő intézet szellemi életében a kinyilatkoztatás ténye, a biblia, a kritikának már akkori megállapításai szemben, a tradíció, mint az írott tannak tekintélyes forrása és mi lesz az új intézetnek álláspontja a zsidó szokás- és rítussal szemben. Említésreméltó, hogy Frankel az interpellációt megválaszolás nélkül hagyta.

Nem Hirschnek jutott a szerep, hogy a vallási konzervativizmus álláspontjának védelmében a középírányt jelentő Frankellal s még inkább a szélsőbaloldallal szemben ellenkatedrát állítson fel. Ez a szerep a magyar származású Hildesheimer Izraelre (1820–1899) várt. Ami orthodox körökben elképzelhetetlennek tetszett, azt megvalósította. Rendszeres rabbiképzőt állított fel Berlinben, noha eddig ez az irány a célirányos rabbiképzést emellőzte. Lényege arra a négy vádpontra megy vissza, melyet már régebben Hirsch kérdés formájában hangoztatott Frankellel szemben. A gyakorlati jámborság hirdetésével indult programja, de nem maradt e szűk keret között, mert első volt ez az irány, mely ekkor már a protestánsok által különösen művelt bibliakritika merész megállapításai szemben a kérelhetetlen harcot felvette a

régi biblia védelmében. A kezdeményezés tőle, illetőleg intézetétől el nem vitatható.

Intézetek. A zsidó tudomány kialakulásának és a belőle folyó reformküzdelmeknek, de általában a múlt század első felebeli zsidó szellemi életnek lokális megnyilatkozásai azok az intézetek is, amelyek tanárai és tanítványai révén szinte kizárólagosan hozzájárultak a zsidó tudomány fejlesztéséhez. Lényegében mindegyik egy-egy irányzatot képvisel s az előbbieken tárgyalt három közül egyhez tartozik. Ezt azonban nem kell a szónak merev értelmében venni; a disztinkció főleg csak a megalakulás és létesülés körülményeire vonatkozik. Létesülésük a zsidó tudomány rendszeres studiumában van, amely az addig csak halachára szorító papul helyébe lép. Létesülésüket a budapesti rabbiképző kivételével szinte mind alapítványoknak köszönhetik. A boroszlói rabbiképző, középtűt állva, a legtöbbnek szolgáltatót mintát, a magyarnak is. Mielőtt szellemhistóriai beállítottságukat meghatározzuk, felsoroljuk a Jüdisches Lexikon „Rabbinerseminare” cikke alapján ezeket.

Jüdisch-theologisches Seminar, Boroszlóban (1854 óta), Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Berlinben (1872 óta), Rabbinerseminar für das orthodoxe Judentum, ugyanott (1873 óta). Ezek Németországban irányt szabó kezdeményező intézetek. Franciaországban az 1830-ban alapított metzi École Centrale Rabbínique-ot 1859-ben Párisba helyezték át; neve: Séminaire Israélite de France. Paduában 1829–71-ig állott fenn a Collegio Rabbínico Italiano, mely 1899 óta Firenzében (utóbb Rómában) működik. Angliában a Jews' College. Az Egyesült Államokban a következőkről számolhatunk be: 1874 óta Cincinnati-ban a Hebrew Union College, 1886 óta a Jewish Theological Seminary of America, 1896 óta a Rabbi Jizchak Elchanan Jeshiva és 1922 óta a Jewish Institute of Religion, végül Philadelphában 1907 óta a Dropsie College. Amsterdamban az askenázők a Nederlandisch Israelitisch Seminarium, a szefárdok a Portugesch Israelitisch Seminarium Ets Haim. Az Alliance 1897-ben Konstantinápolyban létesített rabbiképzőt. 1929-ben pedig Varsóban létesült ilyen intézet.

Ezek az iskolák, főleg a német- és angolszásziak, az Egyesült Állambeliek, az osztrák és ma a magyar, mely szinte mindegyiket el látta tanárokkal és amelynek saját tanárai is mindenkor a zsidó tudomány büszkeségei és szorgos művelői voltak, alkották a zsidó tudománynak napjainkig helyi centrumait. Jelentőségük kettős. Megváltoztatták a zsidó gyülekezetek arculatát azzal, hogy a vallásos gyakorlat korszerűvé tételével a lakosság modernizált részét is bevonták a vallásos életbe, de ugyanakkor a zsidó tudomány nagy épületéhez hordolták a szellemi kutatás apró tégláit, melyekből a zsidó zsellem históriájának egésze tevődik össze. E kettős működésükkel átvették a kezdeményező munkáját s ezt tovább fejlesztették.

Társulatok. Ezen áttekintés keretében külön részt kell szentelnünk a társulatok munkája ismertetésének. Elsősorban zsidó irodalmi társulatokról van szó, amelyek a zsidó tudomány művelését és népszerűsítését jelölik meg feladatukul. E kettő nem együtt, csupán párhuzamosan halad egymás mellett. A zsidó tudomány is egy társulattól indult el. Heine,

Ganz és Zunz alakították meg már 1819-ben az öt évig fennálló „Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden”-t, a két első kezdeményező renegáttá lett, a harmadik kimentette a maradandó lényegét és megalapította a zsidó tudományt.

A zsidó tudomány megszületése nem volt minden gyakorlati jelleg nélküli való. Már Zunz is aktuális életkérdést bizonyít a „Gottesdienstliche Vorträge”-ben. A német államhatalom ugyanis a zsidó templomok prédikációja ellen foglalt állást, mire ő kimutatta a hitiszónokat ősi zsidó eredetű. De a reformmozgalmak is, a Geiger, Frankel, Hirsch irányú közel állottak a gyakorlati zsidó élethez. Ezen fölül társulatokat alapítottak, hogy a zsidó irodalmat és történelmet azzal a céllal ismeressék az érdeklődő nagy közönséggel, hogy ez azokból lelkesedést, kitartást és öntudatot merítsen. Ezek közé tartozik az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat is.

A társulatok azonban magát a kutatást is elősegítik. A zsidó tudomány nincsen még emancipálva. Az egyetemek még nem fogadták be a zsidó tudományt s így magunknak kellett, ha viszonylagosan szűkös keretek között is, a nagy munkák kiadási lehetőségeiről gondoskodni. Már Zunz nyolcvanadik születésnapjára összeadtak egy „Stiftung”-ot ilyen céllal, napjainkban is akadtak mecénások. Eddig e feladatnak legeredményesebben a „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums” és az ifjabb „Akademie für die Wissenschaft des Judentums” felelt meg. E kérdés szorosan összefügg a folyóiratok problémájával.

Folyóiratok. A főiskolák és társulatok szükségszerűen maguk után vonták az irodalmi megrögzítés kereteit is. Maradandóvá kellett tenni a röpke szót és eljuttatni a hallgatóság körén túl is. Így született meg a zsidó tudomány időszakai sajtója a szónak tág értelmében, mert ide tartoznak az évkönyvek, értesítők tudományos mellékletei, gyűjteményes munkák, ünnepi iratok, végül a rendszeres időközönként megjelenő folyóiratok is. Eredete Geigerre megy vissza, akinek folyóiratában Zunznak is számos dolgozata jelent meg. Nem szabad említetlenül hagyni e helyütt azt sem, hogy a measzlimnak volt már — innen a nevük is — folyóiratuk, úgy hogy a zsidó felvilágosodás gondolata a legújabb korban a zsidó folyóirat történetével azonos. A tudomány megszületését is nyomon követi a folyóirat megindítása.

Ha irodalmi társulatok keletkeznek, működésük hangsúlyát nem csupán felolvasások és előadások rendezésére teszik, hanem évente egy-egy évkönyv kiadása is, melyek rendszerint az előzővel elhangzottakat tartalmazzák. Ezek az évkönyvek (Jahrbuch, Yearbook) rendszerint népszerűbb tartalmúak, bár a philadelphiai intézet a maga Yearbookját a tudományos kutatás orgánumául használja. Legismertebb évkönyvsorozatot az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kívül a Jahrbuch für die Jüdische Geschichte und Literatur. A tudományos intézetek és főiskolák jónak látták értesítőik évenkénti mellékleteiben egy-egy tanár tudományos munkáját közzétenni; ezzel egyrészt a tudományos munka kiadási lehetőségét könnyítik meg, másrészt az intézet, mint olyan, irodalmi életet ad. Jelesek jubileuma pedig tudományos dolgozatokat tartalmazó ünnepi iratok megjelenésére ad alkalmat.

Legrendszeresebben a folyóiratok jelennek meg. Frankel, amikor a

boroszlói intézetnek és a már ismertetett középfilológusnak élére kerül, megindította a 82 évfolyamot megélt *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* c. folyóiratot. A Hildesheimer-intézetnek is volt orgánuma: a *Jeschurun*, London, később Philadelphia lett kiadási helye a *Jewish Quarterly Review*-nak, Párisban jelenik meg a *Revue des Etudes Juives*. Ebben a szellemkörbe tartozik a *Magyar Zsidó Szemle* is. Ezek a folyóiratok a meg nem említettekkel egyetemben nem jelentenek irányt, inkább nyelvi különbség van köztük. A héber nyelvű folyóiratokról a szentföldi részben szölok, előzőleg a könyvtárakról kell, mint a tudományos élet eredményeinek gyűjtőhelyeiről, egyet-mást elmondani.

Könyvtárak. Természeteszerű követelménye és egyszersmind követi kezmenye volt a zsidó tudomány megszületésének zsidó vonatkozású könyvtárak létesítése. A megindító, az első munkák szerzői, óriás-anyagismeretről tesznek tanúságot. Ezeket az adatokat a kezdet kezdetén magánkönyvtárakban szerzik be és ez a zsidó könyvtárfejlődés első lépése. Csak a főiskolák létesítésével alakul ki a zsidó közkönyvtárak feltétlen szükségessége. Mindegyik megnyitó intézet iparkodik későbbi közkönyvtárgyűjteményének alapjait megvetni akként, hogy későbbül megszerezze egyes magánkönyvtárakat. Így született meg a budapesti rabbiképző könyvtárgyűjteménye is, mely ma már közel negyvenezer kötetre rúg, ha a duplumokat is számításba vesszük.

A könyvtárnak legnagyobb jelentősége teljességében, forgalmában és kézirati anyagában rejlik. A zsidó tudomány a főiskolai és egyetemi könyvtárakban meglehetősen gyérten van képviselve s teljességgel magára van hagyatva. Csupán a nagy hitközségek, élükön talán kvantitativ a wieni és a teológiai főiskolák könyvtárai a legszámottevőbbek: miután azonban a köteles példányok rendszere a zsidó nyomdák, illetőleg a zsidó könyvtárak között bevezelve nincsen, egyik fajtánál sem szólhatunk még teljességről. Ez egyedül a szentföldi könyvtárnál lesz majdan lehetséges. A könyvtárak forgalmát illetően azt kell e helyütt megjegyeznünk, hogy elősorban szakferfiak használják, mivel a zsidó tudás is kezd mindinkább, a multtal ellentétben, klerikus részre szorítkozni. Legjelentékenyebb érték természetesen az egy példányban létező kézirati anyag. Ez nagyrészt Amerikába kerül, ahol megfelelő publikálásban is részesül.

E helyütt kell a lexikonokról is megemlékezni. A sort az angol nyelvű amerikai tizenkötetes *Jewish Encyclopedia* nyitja meg. Ennek a felhasználásával készült a héber *Ocar Jisrael*. Imént lett teljes a népszerűsége törekvő ötkötetes *Jüdisches Lexikon*, a legnagyobbban gerkezik a megjelenés alatt levő *Encyclopaedia Judaica* németül, és *Hebraica* héberül. Már magyar kísérelt is történt az egykötetes *Ujvári Péter* szerkesztésében megjelent *Magyar Zsidó Lexikon*ban. Orosz zsidó lexikon hasonlóan létezik.

Szentföld. A napjainkbeli szentföldi zsidó megújulás ugyan nem zsidó tudományból eredt történelmi jelenség, de fejlődését jelentékenyen befolyásolja. Noha Krochmal, Rapoport és mások is a szent nyelvet használták, mégsem a héber lett a zsidó tudomány nyelve és nem is volt az még többségi hányadában sem századunk kezdetéig, a szentföldi megújulásig. Ma a tudományos munkák nagy része héber nyelven jelenik meg.

A szentföldi zsidó szellemi élet nem egyedül a héber nyelvnek tudományossá tételében rejlik, hanem még sokkal nagyobb mértékben a jeruzsálemi egyetemnek és könyvtárnak a zsidóság szempontjából univerzális jelentőségében. De a zsidó főiskolákat mindenekelőtt a zsidó egyetem héber tudománya kapcsolja majd össze, amelynek épen ezért a legkiválóbb és legkultiváltabb fakultássá kell lennie. Ez a minden árnyalatot kiegyenlíteni akaró szándék nyilatkozott meg abban, hogy a bibliai tanszéket, mint ismeretesen legérzékenyebbet, itt sem töltötték be. A jeruzsálemi egyetem jövője elé bizakodó várakozással tekint a tudományos világ. És hasonlóan nagy jelentősége van a jeruzsálemi könyvtárnak is. Több százezer kötele van, de nem tudta eddigelé legitimizálni azt a kívánságot, hogy minden zsidó nyelvű vagy tárgyú könyvből neki egy példány kijárjon. A Szentföld héber nyelve, egyeteme, könyvtára a maguk hármasságában jelentékeny perspektívákat nyitnak meg a zsidó tudomány fejlődése előtt.

Perspektívák. Mit hoz a jövőendő a zsidó tudomány és kapcsolt területei számára? A napjainkbeli szentföldi megújulás és szellemi eredményei mellett nem vonulhat el vizsgálódó tekintetünk anélkül, hogy észre ne vennők azt a jelentős tényezőt, melyet benne a zsidó tudomány számára is fel lehet fedezni. Az Achad-haam hirdette hegemoniális szellemi centrum napjainkban kétségkívül a Szentföldön van kialakulóban.

Ha a zsidó tudomány minden kutatója és művelője kiképezettségének bizonyos idejét a Szentváros egyetemén tölthetné, a magas fokú egységes oktatás elve megvalósulna. Kétségen felül hozzátartozik ehhez az elvhez a héber nyelv részleges hegemoniája is. A zsidó tudomány nyelve nagy részben minden valószínűség szerint a héber lesz és ez lesz bizonyára azoknak az orgánusoknak nyelve is, amelyeknek létezését a zsidó szellemi élet mindezideig nélkülözi. A zsidó gyűjteményes munkák megszólása ezidőszaktól inkább nyelvében, mint tartalmában nyilvánul. Pedig — és itt számos példára lehet hivatkozni — az egészséges fejlődés az irányok szerint való differenciálódást teszi kívánatossá. Különbül és jobban szolgálja a tudomány érdekeit, ha a folyóiratok történelmi korok vagy különböző irányok, mint ha az országok nyelve szerint oszlanak meg. A folyóirat lehet több nyelvű is, elsőrangú fontosságú pedig szerintem az átfogó, egységes szemléletet nyújtó szeltemtörténetnek szabályos időközönként megjelenő organuma.

Perspektíváinkhoz kell számítanunk az akadémia megalapítását is. Létezett már Berlinben az *Akademie für Wissenschaft des Judentums*, de ez csupán címében azonos a metropolisokban fellelhető akadémiaikkal. Tudomány-irodalmi társaság ez, mely elősegíti a kutatást és tudományos művek kiadását. Az autómancipáció tudományos jellegéhez hozzátartozik az is, hogy a zsidó tudomány önmaga honorálhassa erkölcsileg a maga jelesét. Ez az elv is Zunzra megy vissza. Megvalósítása ugyancsak a Szentföld centralizáló és hegemoniát gyakorló szellemi életére vár. Minden út a szentföldre vezet, de a kutatók munkája a diaszporáé marad, mert csak az eleven kulturális hullámzások közepette jöhet létre az a szellemi erősség, mely mindig kiválóat és jeleset volt képes alkotni.

Befejezés. Ha összefoglaló áttekintést vetünk a bejárt területre,

meg kell állapítanunk, hogy ez az út az egyenes és következetes fejlődésnek és egységnek századát jelenti. Egység, mert éppen a kezdeményezés jelentőségén felül, Zunz Lipót elévülhetetlen érdeme. Elin-dító munkásságában a fejlődésnek programját is megadta. De ez a fejlődés egyszersmind következetes is, mert nincsenek véletlen eseményei és történései. E század mindenkor a zsidó historiában, de különösen a szellem történetében kiváló korszakot fog jelenteni, mind gondolati emelkedettsége, mind eredményei kiválósága tekintetében.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

שמואל חיים בירנפלד

ברכת אברהם חיים

אשל נטע לרעבי פרי עץ - חיים
בארות חפר שיולו מים - חיים
רב ומנהיג לעדת אלהים - חיים
הון אסף מאצר תורת - חיים
מה רוב גדלתו בארצות - החיים

חסדו לצמחים ולבעלי - חיים
יורה דעה לבתו בארה - חיים
ינהלנו אשר עמו מקור - חיים
מעשיו כתובים בספר - החיים

לו יאמר כל הכתוב - לחיים
עתירתנו שיוסיפו לו שנות - חיים
פה צוה ה' את הברכה: חיים
אמי

מקמר ומנש לשר וגדול בישראל היה הגאון מורה מורנו הרב רבי אברהם חיים לעף
שלישי א שהגיע היום לתשעים לשה עוד רבות בשנים על דפי ספרי קודש והמדע
לתעלה ולתפארת ישראל.

מבוא להקדמה

עקבותיה החדשים של התישבות היהודים בפנוניה.

תחלת תולדות יהודי הונגריה תאכר כפיל בערפלי ימי קדם. רק פה ושם מאיר את החשכה הזאת שבוב זוהר כהה ורק לעתים רחוקות נפגשים אנחנו בזכרונות, המוכיחים לעין כל, שכבר בימי קדם ולפני דורות עולמים ישבו יהודים במקומות האלה. ברם, שכיבו אור אלה היו כל כך כהים וחזקונות שנתגלו היו כל כך קלושים ובלתי מספיקים, שרוב החוקרים התיאשו ממלאכתם ופנו עורף לשתחה הזה של הקדחת תולדות ישראל בהחזיקם אותו לשמח עקר ובלתי פורה.

רק מעטים היו החוקרים, שלא הטעה אותם הסרן ההוכחות הברורות ושהאמינו באמונת קנאים, שלא ראיתי אינה ראייה, שבלתי דיוותן של ההוכחות אינה מוכיחה כל עקר, שעל אדמת ארץ הונגריה לא היו חיים יהודיים.

בין האחרונים האלה תופש מקום בראש רבן ואבי הקדחת תולדות יהודי הונגריה, הרב שמואל הכהן ז"ל. כשרונו הבלתי רגיל, האינטואיטיבי של מחבר דברי הימים, באו במיוחד לידי גלוי מלא לרגלי העקרים, שקבע בקשר עם תולדות היהודים בתקופת הרומאים. בשעת פעלתו עדין לא עמדו לרשותו זכרונות וגרנטים ממשיים מהתקופה הזאת. אבל גם בלי מסמכים מספיקים קבע בבטחון נמור: "אמת, — שכמו שכבר הערנו, — שאין בין העתיקות הרומיות הרבות, בפרט בין כתובות המצבות, אך אחת, ממוצא יהודי, או שיהי לה לכל הפחות יחס כל שהוא אל היהודים בבטחון נמור, אבל לעומת זה רבים הם מאד מצבות הזכרון ולוחות הנדרים, שהקימו בני ארץ כנען, סוריה, תדמור וערב לכבוד אלהיהם. בלי כל ספק באו יתדיו עם שכניהם היותר קרובים האלה גם יהודים אל המקומות האלה, אבל אמונתם אסרה להם אסור נמור להקים מצבות זכרון ולוחות נדרים כאלה, לאלהיהם. ובכן גם הסרן כתובות יהודיות של מצבות אינו מוכיח, שבימים רבים לא היו יהודים על אדמת הונגריה".¹

גם מכיר היותר גדול של האפיקרופיה תרומית, ט. מומסן, אינו מכיר עדין זכרונות, שיהי להם יחס ישר וברור אל דתהדות, ובכל זאת קובע הוא במכתבו אל המר שמואל הכהן: "בין אותם האנשים, שמצבותיהם אינן מזכירות את אמונת בעליהן, אפשר ואפשר שרבים היו היהודים, אף על פי, שאין הכתובות מזכירות את זה ככל".²

הדברים האלה נאמרו כמו שהזכרנו, עוד בזמן שבו שום זכר וראיה לא היה להתישבות היהודים בפטניה.

זכרונות היהודים, שבאו אחר כך לעתים רחוקות לאור יובל, כלם חזקו ואמתו את השערתו של מוסקס, מצבתה של מריה ספטימה³, שרק זכרונה נשאר, לה הדרים של קוסמוס מפטניה⁴, המצבה מאלברט-אדריש⁵, וכתובת המצבה, שפוענחה באסתרנס⁶, מראים סמנים מובהקים ואפסניים ביותר של היהדות, שמתקרב ומצאם היהודי הוא נעלה מכל ספק.

נוסף לזה נלו את הנר ואת הנמלה⁷, המוצגים בבית הנכבד שבסומבטלה שמקורם היהודי נכר על ידי המערה, שעליהם.

אבל העובדה, שזכרונות פטניה, שהיוות להם שיבות אל היהדות, היו קלושים מאד, לכאורה היתה מחלישה וסותרת את ההשערה, שבמקום הזה נמצאו יישובים עבריים גדולים וצפופים בתקופת הרומאים. בין אנשי המקצוע, שהיו עוסקים בענין הזה, נמצאו במספר המיד יותר ויותר גדול כאלה, שפענח שמיעוט מספר זכרונות היהודים בפטניה מוכיח, שמספר היהודים, שהיו בין אוכלוסיית עבר הדונה, היה אופס ובשל במיעוט, וגם הם באו רק בעקבות לינונות רומי, בתור סתרים ודוכלים, ישר מחוץ רומי אל המושבה המרוחקת הזאת.

שמואל קראוס למשל אינו מסתפק כל עקר בקביעת העובדה הזאת, הוא מנצל אותה לפניו בצבעים רעננים מאד, בסמכו על כוח דמיונו: "התמונה הזאת מגוללת ומעבירה לפנינו את פטניה עם האוכלוסייה הקדמונית, הפראית שלה, עם לינונות רומי, המושלים בכפף ועם היהודים הרוכלים בין שתי השכבות האלה, שבנו בכל מקום, גם הם היו נתונים להן, בעקבות לינונות רומי הופיעו יהודי רומי, אשר מצד אחד ספקו מוזן ונחיות לאנשי הצבא, אבל מאידך ניסא הכשיתי עושר ואולי גם תרבות והשכלה לילידי הארץ"⁸. בדעה הזאת החזיקו בופלער⁹ ובזמן הראהון גם נראף.¹⁰

ואותה עובדה עצמה, שפוענחו זכרונות בעלי אפי יהודי בולט, שסמלים, או בשוים עבריים ברורים ואפסניים נמצאו עליהם, הוליכה את החוקר הנוספת בזמן בלתי נכון, נשתבחה השערתו של שמואל הכהן ושל מוסקס, שלפיה, גם בהעדר סמלים עבריים והתואר "יהודי" אפשר ואפשר, שזכרונות ידועים הם בני מקור עברי. על יסוד דוגמת העתיקות היהודיות, שנמצאו בפטניה ובשאר מושבות מלכת רומי, קבע אהולר¹¹ ובעקבותיו גם נראף את רשימת הסמנים, שעל פיהם אפשר לקבע את מוצאו היהודי של כל הפין וחפין שנשארו לנו מתקופת הרומאים.

א, אם אנו מוצאים על הכתובת אצל השם גם את התואר "ידעונים".

ב, אם צורת המערה בעלת שבעת הקנים חרושה על האבן.

ג, אם אנו קוראים עליה את המלים היוניות, "εἰς θεοῦ" "ה" אחרי.

ד, אם נמצא איה בשו או רבבה על הכתובת, המסמכים על עניני אמונה

או הסתדרות היהודים, שעל פיהם אפשר להבדיל את השתיכות אותו וזכרון.¹² מאחר, שרק זכרונות אחרים התאמו לדרישות המפורשות האלה, החקירה הנוספת הניעה, לסמטה הסומה, ודמחה לאבן, שאין לה דוספין, אנשי המדע הסכימו לדעה המשבשת: שהיהודים מתי מספר הגו לעבר הדונה מחוץ רומי בעקבות הלינונות.

בשעה שעל כל הזכרונות בקשו סמלים או תוארים ויהודים ברורים ובלתיים, לא התחשבו כלל עם העובדה, שבמאות הראשונות לאחר הגזירה, יהדות בת מאה פרוצפים היתה בנולה, אנו מוצאים סוכרטיזמוס נמור ושלם. היהדות היתה מעורבת כליל עם כתות שונות לאין מספר. אפילו בארץ המולדת, בארץ ישראל, מן הנמנע הוא לדבר על אודות יהדות אחידה בימים ההם. תקופת נביטה, כצביון ושנינו הנצרות היתה תקופת המחפכה בנוע לרש היותר מסתורי בנפש האדם, בנוע לרש האמונה והדת בדברי ימי העולם. העדר וחסרון כל יציבות, קפאון ועמידה, ערוביה ותחו וחו של עקרים וסמלים, התערבות, התבלבלות והתחלפות של יהדות, תרבות וזנות ועבודת אלילים של הברברים מאפנים ביותר את החיים הדתיים והרוחניים של התקופה הזאת.

דעותיו של "יוסטר נבונות הן מאד, "התלמוד" — אומר הוא, — הוא מקור מוסמך ונאמן רק בנוע ליהדות ככל וארץ ישראל. אפשר ואפשר, שבאמצעות הגלות היתה יהדות אחת לגמרה.¹³ בין יהדות הגלות ובין חלקי ויכסיות עמים אחרים, בפרט אלה, שגדלו על שדי התרבות היונית, — וכאן מדברים אנחנו בשורה ראשונה על הנצרות הקדומה, — עדין לא היו נבולות נכרים ובלתיים, בלא, בנתחו את חברו של יוסטר, מעיר על יסוד נטין "מי ב' ד' "שמות היהודים שבחוצה לארץ דומים לשמות העמים".¹⁴ אפילו בנוע למלבושם, — קובע יוסטר, הם אינם נבדלים במאומה ממלבושה של הסביבה היונית — רומית — אליה.¹⁵

אנו יכולים להוכיח על ידי שורה שלמה של דוגמאות את דרשת משותפת הסוקרטית, המערה של אותה וסמלים שונים, לראשונה מזכירים אנתו את כתובת מצבת ספטימה מריה, שתחילת באותיות DM,¹⁶ אפנית כמות גם הכתובה, שגולה ברומי, על זאת רואים אנו משלבת המשוה, ואחר הנוסחא, שאינה מנלה לנו את השתיכותו הדתית של "הנפטר" רואים אנו בתור קשטי מצבות את תמנת אלקרז בכך הקבר, את המערה בעלת שבעת הקנים, את ארון הבירות וצורת דים.¹⁷ גם בות הנכבד שמתוקן שומר מצבת אחת, שפוענחו ברומי:¹⁸

DMD
ELI P ASA
SORICIO

המומחים עדין לא יכלו להכריע מה תוראת הסל, הנראה באמצע, לפי דעתו של פריי אפשר, שהוא צלב¹⁹, מרכיב מחזיק אותו למערה.²⁰ דיעה סובר, שהזווית מצבתו של איה נר צדק²¹ ולפי מחזיק אותו למשלבת המשוה.²² העובדה בעצמה שכל כך קשה להכריע את השתיכותה של המצבה הזאת, מאמתת וזחוקת את השערתנו, היהדות והנצרות במאות הראשונות של תאריכנו היו חיים משתפים לגמרי, ובכן גם את הסמלים לא היה אפשר להבדיל זה מזה, ואם אנו מביאים עוד בחשבון את קרבתם המוחלטת של שני הבונוים הרוחניים אל המקור המשותף, אין לנו שום סבה ויסוד להשתומם על זה.

אבל עדין אין אנו חסרים דוגמאות, מצבה אחת, שנמצאה בנולה, נישאת את הכתובת הבאה:²³

סוגי הבנין האלה משקפים את צורתם וסגנונם של שירי בתי הכנסיות, שנתגלו לרגלי החפירות, שהתגלו בגליל.

שירי (מחפורה) בתי הכנסיות המאחרים, שבגליל, מציגים לפנינו סוג אחר וחדש של בית אלהים, אשר דומתן והבנתן היה יסוד לכסיליות הנצורית²², ובאמת קשה מאד לקבע ולהכריע משירי הבנינים דאלה, אם הם של כסיליות נצורית, או של בית הפלח היהודים.

לדוגמה אוכר כאן את שירי הבנין בעל צורת כסילית, שפענחו בשטובי²³ ושאי אפשר להכריע בבטחון נמור, אם בית הפלח הנצורים הקדמונים או היהודים הוא. הראיה היחידה המכרעת היא, "עמוד הזכרון", שנמצא שם, והמדבר בפרוש מבית הכנסת²⁴ אבל למרות לראיות ברורות וחזקות כאלה, טוען ליטצמן, שהבנין היה מקום עבודתם של הנצורים הקדמונים, שהיה אמנם בנוי על גבי הרבותיו של בית הכנסת אחר, או שהביאו את העמוד הגדון ממקום אחר מן המוכן אל המקום היה ועבדו בבנין הזה, והשתמשו בו תשמיש שני²⁵, כעת, על יסוד הקיר שמואל קלין יכולים אנו כבר לקבע בבטחון נמור, שהרבות שטובי, הם שירי בית הכנסת קדמון²⁶.

הדוגמאות, שהוכנו כאן, כלן כאחת מעידות ומוכיחות, שבשעת הקיר עקבותיהם של יהודי פנויה, אין אנו רשאים להחזיק בהוראות אוהלה, ואם אנו מחזיקים בצורת המקבילית ואם אין אנו רוצים להחליש ולהכריע על מקורם היהודי של זכרונות התקופה הזאת, כי אם אך ורק על יסוד אותה, סיסמאות ומסלים המקבילים ומכרים על ידי כל, או בטח הולכים אנו בדרך בלתי נכונה ומוטעית, יותר מכל העובדות, שהוכנו כאן, מוכיחות ומאמתות את אמתת הדעה וההשערה הזאת מצבות הקטקומבה שברומי, אם אנו בודקין בדיקה יסודית אך ורק את מצבות הקטקומבה יהודית שבמונטה ורדה, מיד מוצאים אנו שורה שלמה של כתובות, שאין בהן שום אות ומופת, שום סמל וסימנה, המעיד על מוצאן ומקורן היהודי²⁷, לעמית זאת דבות הן המצבות, המראות בכתובותיהן יסודות ספולכרליים אלוליים²⁸, לדוגמה רצוד אני להראות לקוראים את המצבה מספר ד', שהיא היותר אפיקת בכלל.

בחלקה העליון של המצבה הזאת נלגל החמה המבנה באופן פרימיטיבי תחת קמרן סורי, תחתיהם נמצאת דכחבור:

DMS
SITTIAE FORTVN
I QVAE VIXIT AN
NIS QVINQVAG
INTA QVINQVE
POSVIT EI SITTIV
S IANVARIVS
BENEMERENTI
MATRI.

מוללה, בנתח את הכתיבה, מעיר: "אי אפשר להכריע, אם הכתובת הזאת היא יהודית, או אלולית²⁹". יש לנו זכות ויסוד לשאול: אלמלא מצאו את הכתובת הזאת בבית העולם היהודי שבמונטה ורדה, מי בין החוקרים היה מחזיק אותה ליהודית? במקרה זה רק מקום מציאתה משנה עליה אופי יהודי.

+ HIC REQUIESCIT IN SOMNO PACIS
BONITUS FILO STAVRACI DF
IVL DIES XXV. ID V.

כי נר מצוה ודורה אור

גם דכחבורת הזאת התחיל בסמל הצלב ותסטים בפסוק עברי, המובא מספר

המשלים (נ. כ"ג).

אבל לא רק הכתובת בעלי הכתובות מוכיחים את סוגרטיסטיים של הסמלים, שעליהם ישל עקרי הדת של הימים ההם, על ידי נחיה של זכרונות האמנותיים ושירי הבנינים של התקופה הזאת באים אנו גם כן לידי תוצאות שוות. מקום מוצאם של זכרונות אמנותיים כאלה הוא דוקא פנויה, לרגלי החפירות, שהתגלו בעבר הדונה, בגלל קשטי תבות וארונות מעשה מקשה, המכילים ציורים ותמונות תנכיים ושל הבית החדשה בזמן אחר³⁰.

אפיקים הם ביותר ותוסכים בכל את השערותנו קשטי תבות, שנמצאו באולציה קסטרה (Szt. Endre) ובכפר צפר, כוח בטיים האמנותי מעיד על מוצאם המזרחי, את העובדה הזאת עוד מוכיחים אנתוז כבשר עם כוון ואופני הגרתי היהודים אל המדינה הזאת, תבליטי תבות שבסמל, אנדה³¹ מתארים את דניאל בנב האריות, את תחת בתו של יאיר יהודי עם צורת סתולוגיות שונות, על משכית אחת רואים אנו את המונח הרקולס, עימד ומבוי ימיה ועל משכית אחרת מפורז (פחין) = (trébélni) יופיטה, היושב על כסא רם ונשא, שגם נבו נבה מאד, טופ העליון ערום ובטינו מחזיק הוא וקטורה בעלת הכנסים העומדת על כרור הארץ.

על קשטי תבות שבמצבה³² ישב מופיעות התמונות: דניאל בנב האריות, הרועה הנאמן, יוסף מקבל את אחיו ועקרת יצחק, אבל אצל התמונות התנכיות ושל קבוצת החדשה תופשים מקום גם השמש, הירח, המאדים, הנוכח, הצדק והננה כמו סמלי ימי השבוע וכו'.

דענו של ל. נאה הקובע: "התערבותן הסוגרטיסטית של התמונות הנצורות עם הסתולוגיות האליליות והפגאניות הגדול של האפוקריפונים מוכיחים על מציאותם ופיריהם של חיים דתיים נצוריים בחלקה הצפוני של הפרווינציה³³ נכונה מאד, רק יש להעיר ולחזק, על דבריו, שבין "התמונות הנצורות" נמצאות במספר הנון כאלה, ששייכות אל היהדות קרובה לראי ושה. חיים הנצוריים לא היו אחרים ונצוריים למרם ואולי היו הם חיים יהודיים וחיי הכחות הרבות והשונות, אשר בפרט בימים ההם ובזמן הזה מהלציה של היהדות יצאו ועל ברכיה נולדו.

המר נאר קובע במקום הזה חזין מזה: "... בדקתן האמנותיות של התאורים הסתולוגיים מוכיחה על התפשטותה הרבה של האמנות ההלניסטית-מרומית במדינת פנויה, ודבריו אלה מעידים על נכונות השערות³⁴.

גם זכרונות הבנינים, שפענחו במרוצת הזמן, מראים ומוכיחים לעין כל, שבתקופה הזאת עדין אי אפשר להכריע בקו נבר ובוטל בין יהדות הגולה והנצורות הקדומות ושהסמלים ועקרי הדת של שני כוונות אלה עדין משתמשים בערכוביה. כיום הוא למעלה מכל ספק בעיני כל חוקרי קדמוניות, שאם מוצאים ומקרים של בניני הכסיליות של הנצורות העתיקה יש לבקש בארצות בני קדם³⁵, צורת ותמונת

האלה, אבל אם אנחנו מזכירים רק את העובדה היהודית בלבד, ישננה מלך אמיסה היה ניסו של אנטיפוס הראשון, מלך היהודים⁴⁰ ונמנן, היה נר צדק, קרוב להאסיף, שרוב מנין ורוב בנין אורחי מדינתו הלכו בענין הזה בעקבות מלכם, ומאחר, שאת בני חיל המצב שבאיטריציה ניסו מאמיסה, מיד מתברר לפנינו מוצאה ופקודה של ההתיישבות היהודית הצפויה במקום הזה ובסביבותיו.

מכל מה שנאמר עד עכשו וצא, שהקדמה הנוספת של הגולה היהודית בעבר הדונה מבטיחה לנו אפשרויות בלתי משוערות, אף על פי, שרק העניינים הנמורה היא נר לרגלנו והדבריות היא אור לנתיבותנו בעבודת המדע של הקדמה עקבות אבותינו, שנעלמו מעינינו בערפלי ימי קדם.

הערות.

¹ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon I. (Bpest. 1884) p. 5.

² Ibid p. 5.

³ CIL III. 3688., Krausz S. IMIT évk. 1902. p. 295. — Diehl: Inscr. lat. christ. vet. No. 4918.

⁴ Romer Fl.: Archeologiai közlemények IV. C0. — Ortway: Ibid. X. 123. — CIL. III. 3327. — Mommsen: Ephemeris II. 593. — Krausz S.: IMIT. évk. 1902. p. 298. J. B. Frey: Corp. Inscr. Jud. No. 677. Oehler J.: Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Judentums M. G. W. J. 53. (1909.) p. 449. No. 209. — Krausz S.: Synagogale Altertümer (Berlin—Wien 1922.) p. 260. — Hampel J.: AÉ. XXVI. (1906) p. 230. 238. 239.

⁵ Wolf K.: Philologiai Közlemény II, 53. — Mommsen: Ephemeris, II. no. 1060. — Fröhlich R.: AÉ. XI. (1891.) p. 232. — CIL. III. 10611. — Krausz S.: AÉ. Uj f. XXIV. (1904.) p. 170. — Id. IMIT. évk. 1904. p. 22. — Hampel J.: Arch. epigr. Mitth. aus Oester. II. p. 75. — Krausz S.: Budapesti Hírlap 1904. III. 10. — J. B. Frey: CIL. No. 675. — Diehl: Inscr. lat. christ. vet., II. p. 502. No. 4958. — Cagnat: Inscr. gr. ad res romanas pertinentes I. N. 536. — E. Peterson: *ELΣ ΘΕΟΣ* (Göttingen 1926.) p. 277—279.

⁶ Fröhlich R.: AÉ. Uj f. XI. (1891.) p. 236. — CIL. III. 10599. — Krausz S.: AÉ. Uj. f. XXIV. (1904) p. 170. — E. Diehl: Inscriptiones Latinae Christianae Veteres (Berlin 1927.) No. 4896. — J. B. Frey: Corpus Inscriptionum Judaicarum (Citta d. Vaticano 1936) No. 676.

⁷ עי' להלן.

⁸ Krausz S. IMIT évk. 1902. p. 294.

⁹ Büchler S.: A zsidók története Budapest. (Bpest. 1901.) p. 13.

¹⁰ Gráf A.: Zsidók Pannoniában. IMIT évk. 1939. p. 233.

בסמכנו על הרומאות, שמנינו כאן יש ויש לנו נמוקים מספיקים לחור ולשוב ולחור ולברק את כל הכרונות. הנמצאים ברשותנו מתקופת הרומאים, שבכחית מוצאים עדין מוטלים בספק, בכל המקרים האלה עדין מחזיקים אנו להביא בחשבון את כל האפשרויות, ואם בתוך התחום ידענו מציאים אנו רק זכרונות אחרים, שברקתם הראשונה והשטחית לא העלתה כלום, אבל ברקתם האחרונה והיסודית, שנעשתה על פי שיטה מדעית, הביאה לידי תוצאות חובות כנוגע ליחסם אל היהודים, ועל ידי עמלנו זה הצלחנו להפיק מעט אור יותר על אפלת וערפל תולדות אבותינו בתקופת הנדונה, לא היה עמלנו והשתדלותנו לרק.

ואם יש חשיבות להקדמות נוספות ויסודיות בכל שאר מושבות ממשלת רומא על אחת כמה וכמה רצויות ודרושות הן בפנויה, בשטחה היותר מוגנה של שדה הקדמה תולדות וקדמוניות עמנו בתקופת הרומאים.

יש ויש עובדות וראיות ראיות להשומה לב, המצריכות וטובעות מנין לשקל מחדש במאני החקירה רבים מזכרונות פנויה, שגשגאו מתקופת הרומאים. הנמוק הראשון, המסרין אותנו לנשת לעבודה הזאת, הוא נודל מספר בני ארצות המורה בצבאות הרומאים הנמצאים במקומות האלה, וידעים אנו שבשיטה שגורית הברברים באינו על עמק הדונה, ובפרט תחת ממשלת מרקוס אורליוס, כשסמכנו הצפא הברברים היתה קרובה מאד, שלחו הנגזרים של נדורים מורחים לחור מבצור הגבול, להגן עליהם בפני החקתם הברברים, רגודים המורחים חנו כאן לא רק בדרך אינדי וזמני, כי אם בדרך קבע, את חיל המצב שבאיטריציה (Pentele) הו בני אמיסה במאה השנייה והשלישית (Cohors miliaria Hemesenorum) ואת חיל המצב שבאולציה קסטרה (Szt. Endre) הו רובי קשת בני מוריה. (Cohors miliaria nova Surorum sagittariorum.)²⁷

לפי פאוליוס שנתה מה פלוגת אמיסה מימי אנדריוס קיסר עד אמצע דמאה השלישית²⁸ למכירת שיקרל²⁹ מסכים בכל לדעתו של נ. קנטקוזנה³⁰ הקובע שפלוגת אמיסה יצאה מכלל חקי הגיוס של אנדריוס קיסר, ולפיכך השלימו את הפלוגת הזאת תמיד מבני אינדי מולדתה.

ל. נאה בסמכו על מציאות האוכלוסיה המורית הצפויה במקומות האלה, קובע, שהערים, ששבנו לאורך שפת הדונה, היו היותר מוכשרות ומתאמות. שתוצרתה ותורקמנה בהן קללות נוצרות מורחות.³¹

ובאמת נכתבו כבר ברכים שלמים על אודות תולדות הנגזרים הקדמונים שבפנויה,

עובדה חשובה, שהיא למעלה מכל ספק, היא, שבתקופה הזאת היו בכל אזורי ערופה בתי כנסיות של היהודים מרובי התפשטותה של הנצרות³² העתיקה, וחוקרים רבים ומקורות למכיר מעידים מה אחת, שהגולה היהודית היתה מבשרה, הולצור ועושה מלוגה של הנצרות³³ ואם הדבר כך, או איך אפשר, שיעלה על דעתנו שבפנויה נפגשים אנו בכל שעל וצעה, ובכל מדרך כף רגל עם עקבות הנצרות, ההתיישבות היהודית תהיה כל כך קלושה ואוססת, שרק עקבות כחות מעודות על מציאותה?

ל. נאד מדעיש, שהיהודים הו בין אסתרגום ובין דונפנטלה התיישבות צפופה,³⁴

אבל אינו מפרש לנו את מהות הבעיה ככל מפרשה, ואינו מכיר בחבור את דבריו

²⁶ Nagy L.: *Pannonia Sacra* p. 139.

²⁷ Ibid.

²⁸ V. (1940) p. 121. לשאלה הזאת הוסיף עוסק במאמרי, שהופיע ב "לבנת".
„Őkori zsidó freskók“.

²⁹ A Reifenberg: *Denkmäler der jüdischen Antike* (Berlin, 1937) p. 36.

³⁰ Petrovie: *Starimar* 7. (1932) p. 81—86, 135—136.

³¹ Frey: CIL. No. 694.

³² Lietzman: ZNW. 32, (1933) p. 94.

³³ Klein S.: Neues zum Fremdenhaus der Synagoge. *MGWJ.* 77. (1933) p. 81—84. לדעה הזאת מסכים גם הפרופ' סוקניק.
in Pal. and Grece.

³⁴ Müller-Bees: Die Inschriften der jüdischen Katakomben am Monteverde zu Rom (Leipzig, 1919) No. 7. 9. 16. 17. 20. 21. 22. 24. 26. 34. 40. 42. 51. 52. 57. 65. 73. 76. 84. 85. 86. 91. 92. 95. 96. 97. 99. 105. 109. 112. 114. 115. וכי.

³⁵ Ibid. No. 4. 43. 100. 101. 103. 104. 105. את הנסחה האלילית הזאת Cf.: F. Becker: Die heidnische Weiheformel DM. auf altchristlichen Grabsteinen. (Gera 1881.) — G. Greeven: Die Siglen DM. auf altchristlichen Grabschriften und ihre Bedeutung (Rheindt 1897). מונקצי בדבריו על אודות הקטקומבות, מעיר: „ביהדות המתבוללת לא היה די כוח לעמד כנגד מנהגי החברה האלילית שבסביבתה ועל ציוני קברותיה, בעל כרחו, נותנת היא מקום לתאור צלמי בני אדם ולשאר יסודות האמנות האלילית.“ (יומן רומי 29 p.)

³⁶ Ibid. p. 7.

³⁷ Nagy T.: A pannóniai kereszténység története a római védőrend-szer összeomlásáig (Bpest. 1939.) p. 20—21.

³⁸ Paulovics I. A dunapentelei római telep (Arch. Hungarica II. Bpest. 1927.) p. 35.

³⁹ Rivista Istorica Romana II. (1932.) p. 262.

⁴⁰ Pauly — Vissowa: *Realencyklopädie der classischen Altertums-wissenschaft* (Stuttgart, 1905) IV. col. 295.

⁴¹ Nagy L.: *Pannonia Sacra*, p. 54.

⁴² במעשי השליחים י"ז קוראים אנו שהשליח שאול (פאולוס) הפיץ את הדת עקרי הדת החדשה במסלוניק, בבערעה ובאשן בבתי הכנסיות של היהודים Cf.: W. Staerk: *Neutestamentliche Zeitgeschichte* I. (Leipzig 1907) p. 128.

⁴³ M. Friedländer: „dass alle Elemente des späteren christlichen Gnosticismus bereits vollständig in ihm (jüdischer Hellenismus) enthalten, und das es war, der dem Christentum und insbesondere dem paulinischen den Weg bereitet hatte.“ (Synagoge und Kirche in ihren Anfängen. Berlin, 1908.) p. 21.

מסכים בכל וכלי הנאי להשערה: שהיהודים באו בעקבות ציונות רומי אל אדמת מדינתנו ודיוקא מצד איטליה, על העמוד ה 241 הוא כבר יותר קרוב אל האמת בקבעו שאם הגדודים בני סוריה שהיו שומרים את גבולות המדינה לאורך נהר הדונא, בודאי לזו גם יהודים במספר הנך.

⁴⁴ Id. p. 240. אבל אחרי מנית הסמנים הוא הזכיר מצבה אחת, שהיא מחסרת.
כל הסמנים, ובכל זאת יש להחזיקה לבת מצא יהודי.

⁴⁵ J. Juster: *Les Juifs dans l'empire romain, leur condition juridique economique et sociale* (Paris 1914) I. p. 357.

⁴⁶ Blau L.: A zsidók a római birodalomban. *M. ZS. SZ.* 1918. p. 109.

⁴⁷ J. Juster: Ibid. II. p. 215.

⁴⁸ ראה למעלה, הערה מספר 3. כתובות מצבות רבות דומות לזו מכורים אנהו הערה.
CIL. VI. No. 29760, VIII. No. 7530. add XIII. No. 2074, 2076, f. 35.

⁴⁹ Rossi: *Inser. chr. Róm.* I. 489. add. p. 577. — CIL. XV. 3552. —
Diehl, 4942, מעיר: „Titulus est iudaeus christianus“ De Rossi Ibid. מעיר: „Monumentum sui patuis generis, quam unde communis aliqua lex et norma peti possit.“

⁵⁰ Museo del Vaticano XXX. 27.

⁵¹ Frey CIL. p. 583. No. 85.

⁵² Marucchi, *Elements d' Archeologie chretienne* I. Notions generales II. הוצאה (Paris — Roma 1905.) p. 220.

⁵³ Diehl, II. p. 305. no. 3908/a „Si minus iudaicus est titulus pro-se-lytae certe videtur fuisse.“

⁵⁴ Lupi: *Dissertazioni e lettere filologiche antiquarie* (Arezzo 1753)
בהוצאת P. Gort S. J. Lettera XV. p. 84.

⁵⁵ Frey CIL. p. 585. No. 88.

את נחום המפורש ועבודת האמנותיים המפורש ראה למטה.

⁵⁶ Nagy L.: *Pannonia Sacra* (Szf. István emlékkönyv) p. 67. — 33, 34, נאז מכיר בחשיבותם מבחינת הסוכנותיות, כשמעיר: „ראוי לתשומת לב, ציור 35, שפה נפישות התמונות הנוצרות, המתולוגיה האלילית והמנוח קרבות עם זמירות עבודת ופולחן הקיסרים.“ (Ibid. p. 70.)

⁵⁷ Hampel: *AE.* XXII. (1902) p. 38. 17. תמונה Supka: *Römische Quartalschrift* 27. (1913) p. 168. I. תמונה Nagy L.: *Pannonia Sacra* p. 88. 53. 54. תמונה. Kádár Z.: *Pannonia őskeresztény emlékeinek ikonográfiája* (Bpest, 1939.) p. 21. 19. תמונה.

פה מוזכרים אנהו את הסוכנות היהודי, שמונקצי מביא אותו בספרו: „יומן רומאי“ (Bpest. p. 33.) בחלקו העליון, במסגרת מקושטת יפה בנרלנדום רואים את צורה מטר מעברת באמנות נמרזה עם צנתרות השמן, את המטרה מחזיקים אמורים משולבים איש באחיו הנשאים כלים מלאי פרות, לפי דעתו של מונקצי גם זה, מעיר על עמיצות וחוק ההיסטוריים והקשרים, שהיו קיימים בין התרבות היהודית ובין העולם הנוצרי והאלילית שבסביבותיה.“ (Ibid. p. 33.)

גם נ. נאד מזכיר את תפקודה של הגולה מבחינת המססיו הנצורית, הוא כותב:
 "הנצורות, שצאה מארץ ישראל, כמוכן, פנתה אל הגולה היהודית, אל החברה היותר
 קרובה אליה, אשר בזמנים ההם התפזרה בכל חלקי ים התיכון ועמדה תחת הסותם של
 קיסרי רומי אשר מבחינה דתית היתה אמנם סוגרת ומסוגרת כלפי העמים עובדי
 אלילים, אבל מבחינת השכלתה ותרבותה היתה מתורדת ומתחברת עם ההללניזמוס,
 הנצורות באה בקשר עם שכבות העמים האליליים בעזרת ובאמצעות גרי הצדק של
 הגולה היהודית." (Nagy T.: Op. cit.) p. 8.

⁴⁴ Nagy L.: Pann. Sacra. p. 139.

⁴⁵ Jos. Ant. XVIII. 135; XX. 139.

MTA KÖNYVTÁRA
 SCHEIBER
 GYŰJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
 SCHEIBER
 GYŰJTEMÉNY